

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Mirzəli Şamil Cəmil oğlu

**“Müəssisələrin maliyyə menecmenti sistemində mənfəətin bölüşdürülməsi və
divident siyasəti”**

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı

Maliyyə menecmenti

Elmi rəhbər:

i.e.d., dos. Hasilov T.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., baş müəllim. Məmmədova G.Q.

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKİ 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ MENECMENTİNİN MAHIYYƏTİ, TƏŞKİLİ ƏSASLARI VƏ ROLU.	6
1.1. Maliyyə menecmenti anlayışı, onun məqsədi, vəzifələri və funksiyaları.	6
1.2. Maliyyə menecmentinin strategiyası və taktikası.....	12
1.3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	20
FƏSİL II. MƏNFƏƏTİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ.	26
2.1. Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti.....	26
2.2. Müəssisələrdə mənfəətin planlaşdırılması, onun artırılması amilləri.	35
2.3. Müəssisələrdə mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi siyasəti.....	37
FƏSİL III. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ DİVİDENT SİYASƏTİ.....	46
3.1. Müəssisələrdə dividend siyasətinin mahiyyəti və onu müəyyən edən amillər.	46
3.2. Divident ödənişlərinin növləri və onların mənbələri.	56
3.3. Müəssisələrdə dividend siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.	61
NƏTİCƏ vƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	71
XÜLASƏ.....	74
ABSTRACT	75
PE3IOME	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində digər müəssisələrlə rəqabətə girə bilməsi və bu rəqabətdə üstünlüyünü təmin etməsi həmin müəssisənin düzgün idarəedilməsindən asılıdır.

Müəssisələrin düzgün idarə edilməsi müəssisə rəhbərinin göstərişləri əsasında düzgün strategiyanın seçilməsindən və işçilərin bu strategiya ilə ayaqlaşmasından başlayır. Hər bir müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsi üçün ilkin və yeganə amil məhz müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yaradılması və bu səmərəliliyin qısamüddətli dövrü deyil, uzunmüddətli dövrü əhatə etməsidir.

Müəssisənin istehsal səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müəssisə, idarə və təşkilatlar müəssisənin istehsal və digər xərclərini proqnozlaşdırmalı və bu xərclərin tənzimlənməsini və düzgün idarə edilməsini müəyyən etməlidirlər. Qəbul olunmuşdur ki, müəssisənin düzgün və uzunömürlü fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsi və özünü saxlama qabiliyyətini təmin etmək üçün müəssisə gəlirlilik baxımından üstün mövqeyə malik olmalıdır. Müəssisənin gəlirli fəaliyyət göstərməsinin əsasında isə düzgün investisiya siyasəti mühim rol oynayır. Bunun üçün müəssisə gəlir gətirən prioritet sahələri müəyyən etməli və investisiyanı məhz bu sahələrə yönəltməlidir. Burada da qarşıya çıxan əsas amil yenə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün aparılması siyasətidir. Çünki qabaqcadan proqnozlaşdırılmış gəlirlər xərcləri üstələməli və son nəticədə mənfəət əldə olunmalıdır. Yalnız bu halda müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətindən söhbət gedə bilər. Bu baxımdan mövzu kifayət qədər aktualdır və dissertasiya işinin mövzusu seçilməklə müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi mexanizmini və xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlil olunmasına xidmət etmək məqsədi daşıyır.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Araşdırmalar göstərir ki, müəssisənin iqtisadiyyatı və idarə olunması müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən, o cümlədən də T.Ə.Hüseynovun bu sahədə genişmiqyaslı tədqiqatlarından ibarətdir. Eyni zamanda

da maliyyə menecmentinin öyrənilməsi tə tədqiq olunması müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən, o cümlədən də M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Lakin müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiqi əhatəli öyrənilməmişdir. Dünya təcrübəsində bu sahənin inkişafının nümunəvi modelləri olsa da, ölkəmizdə bu sahənin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar kifayət qədər əhatəli öyrənilməmişdir.

Dissertasiya işinin metodu. Tədqiqat işinin yazılmasında 5 əsas metoddan istifadə edilmişdir. Belə ki, dissertasiya işinin tədqiqində daha çox induksiya və deduksiya metodlarından, həmçinin də sintez və analiz və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədinin əsasında müəssisələrdə istehsal xərclərinin azaldılması və istehsal xərclərinin maliyyə menecmentinin düzgün həyata keçirilməsi mexanizminin formalaşdırılması istiqamətlərinin təhlili dayanır. Xərclərin minimumlaşdırılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin artırılması və daha çox qazanc-mənfəət əldə etməyin yolları tədqiqat işinin məqsədi olaraq araşdırılır. Tədqiqat işinin məqsədinə çatmaq üçün qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrə aiddir:

- ✓ Maliyyə menecmenti anlayışı, onun məqsədi, vəzifələri və funksiyaları tədqiq edilir;
- ✓ Maliyyə menecmentinin strategiyası və taktikası təhlil edilir;
- ✓ Müəssisələrdə mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi siyasəti təhlil edilir;
- ✓ Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təhlil edilir;
- ✓ Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti təhlil edilir;
- ✓ Müəssisələrdə mənfəətin planlaşdırılması, onun artırılması amilləri ətraflı tədqiq edilir;
- ✓ Müəssisələrdə dividendsiyasətinin mahiyyəti və onu müəyyən edən amillər əhatəli tədqiq edilir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetinin əsasında müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində maliyyə menecmentinin xüsusiyyətləri təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə milli təsərrüfat subyektlərində və yerli müəssisələrdə xərclərin maliyyə mexanizminin istehsalın səmərəliliyinə təsiri təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, müəssisənin iqtisadiyyatı və maliyyə menecmenti sahəsində dərs vəsaitləri, xarici ədəbiyyatlar, statistik məlumatlar, eləcə də internet resurslarından əldə olunmuş məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillərin təsnifatı ətraflı təhlil olunur;
- ✓ Müxtəlif təsərrüfat formalarında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin statistik metodoloji əsasları kompleks şəkildə təhlil olunur;
- ✓ İstehsal güclərindən və istehsalın texniki bazasından düzgün istifadə etməklə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəzəri cəhətdən tədqiq olunur;
- ✓ Əməyin səmərəli təşkilinin əsas istiqamətləri araşdırılır;
- ✓ Audit yoxlaması vasitəsilə maliyyə menecmentinin düzgün təhlili aydınlaşdırılır;
- ✓ Xərclərin maliyyə nəzarətinin təmin olunmasının müəssisənin mənfəətli fəaliyyətinə təsiri təhlil olunur;
- ✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb edilməsi nəticəsində istehsal xərclərinin azalma ehtimalı hərtərəfli təhlil olunur.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, nəticə və hər biri üç sualla əhatələnmiş 3 fəsildən ibarət olmaqla 78 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında 29 adda ədəbiyyat və internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda da dissertasiya işi 13 sxem əsasında tədqiq olunmuşdur.

FƏSİL I. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ MENECMENTİNİN MAHİYYƏTİ, TƏŞKİLİ ƏSASLARI VƏ ROLU.

1.1. Maliyyə menecmenti anlayışı, onun məqsədi, vəzifələri və funksiyaları.

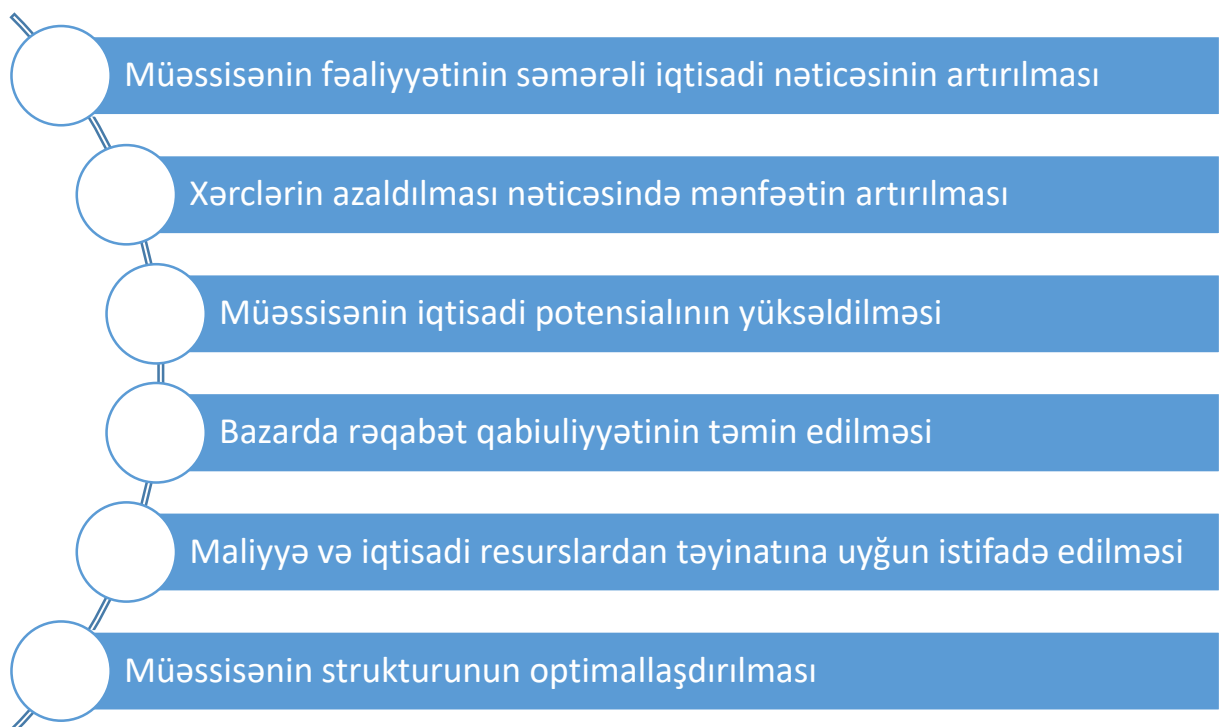
Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkil xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, onların idarə olunması və müəssisə, idarə və təşkilatın son nəticədə rentabelli fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövrdə rəqabətə tab gətirə bilməsi zərurətindən meydana gəlir. Maliyyə menecmenti dedikdə, adından göründüyü kimi müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi başa düşülür. Qeyd olunan məsələ kənarından nə qədər sadə və bəsit görsənsə də, əslində müəssisənin davamlı fəaliyyətinin özəyini təşkil etdiyindən kifayət qədər dərin və kompleks yanaşmanı tələb edən anlayışdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə qərarlarını seçib hazırlayan insanları əlaqələndirən resurslar dayanır. Maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz həmin maliyyə resurslarının düzgün idarəedilməsi və son nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə müvazinətinin saxlanmasını təmin edir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konyukturasi şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilməsinə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institusional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Burada institusional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fon və valyuta birjalari, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmentinin aşağıdakı əsas məqsədləri vardır: [35. Səh. 314]

- Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticəsinin yüksəldilməsi (maksimallaşdırılması);
 - Xərclərin azaldılması sayəsində mənfəətin artırılması;
 - Müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
 - Bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
 - Mövcud maliyyə və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
 - Müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün yeni maliyyə mənbələrini təhlil etməsi və istehsalı cəlb etməsi;
 - Müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması;
 - Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin əsas istiqamətləri aşağıdakı sxem vasitəsilə təhlil oluna bilər.

Sxem 1.1. Maliyyə menecmentinin əsas istiqamətləri

Mənbə: Robert C.Higgins. "Analysis for Financial Management". 10th Edition. 2015

Müəssisənin məqsədini, missiyasını və siyasətini müəssisənin səhmdarları və ya təsisçiləri müəyyən edir. Müəssisəni idarə edən şəxslərin idarə heyəti və ya

direktorlar şurası olmasına baxmayaraq, müəssisənin məqsədini, missiyasını, siyasətini, eləcə də istehsalın prioritet sahələrinin seçilməsini məhz səhmdarlar və ya təsisçilər təmin edir. Çünki həm müəssisənin idarə heyəti, həm də direktorlar şurası vəzifəyə məhz səhmdarlar və ya təsisçilər tərəfindən seçildiklərindən müəssisənin fəaliyyətində önəm daşıyan məqsədlərin həyata keçirilməsində məhz təsisatçılar və ya səhmdarlar məsuliyyət daşıyırlar. Müəssisənin idarə olunmasında idarə heyətinin məsuliyyətlilik səviyyəsi xüsusi idarəetmə komandasının iştirakı ilə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, maliyyə və iqtisadi resursların səmərəli istifadə və idarə edilməsi və müəssisənin effektiv və rentabelli fəaliyyəti ilə ölçülür. Direktor Şurasının səlahiyyətləri isə idarə heyəti ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə ki, səhmdarlar və ya təsisçilər Direktorlar Şurasına müəssisənin məqsədi və siyasətinin müəyyənləşməsində iştirak kimi daha böyük səlahiyyətlər vermiş olur.

Müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasında belə yanaşma iki aspektdən yüksək dəyərləndirilir: [8. Səh.116]

- Müəssisənin idarə edilməsi ilə hər bir səhmdar və ya təsisçi məşğul olarsa, bu halda müəssisə praktiki cəhətdən rentabelli fəaliyyət göstərə bilməz;
- Bu sahədə müvafiq təhsili və praktiki iş təcrübəsi olan peşəkar menecerlər müəssisənin fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə effektivliyini təmin edə bilər.

Kiçik müəssisə. İdarə və ya təşkilatlar isə səhmdarlar tərəfindən idarə olunur və belə təsərrüfat subyektlərində sahibkarlar və ya təsisçilər ilə menecerlər arasında hər hansı münaqişə yaranma bilməz. Çünki hər iki vəzifəni icra edən şəxslər eynidir. İri müəssisə, idarə və təşkilatlar isə səhmdar və ya təsisçinin maraqlarını müdafiə edən menecerlər tərəfindən idarə olunur. [6]

Bəzi hallar vardır ki, bu hallarda səhmdarlar və ya təsisçilər menecerlərin şəxsi mənafeyinin qarşısını almaq üçün direktorlar şurasına peşəkar xarici menecerləri, maliyyəçiləri və siyasətçiləri daxil edirlər. Çünki xarici mütəxəssislərin müəssisə, idarə və təşkilatın idarə heyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi yoxdur.

Bir sıra iqtisadçılar qəbul edirlər ki, iri müəssisə, idarə və təşkilatlar öz şəxsi maraqları və mənafevləri naminə qərarlar qəbul edirlər və son nəticədə zərbə əhali kütləsinə dəymiş olur. Odur ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların milliləşdirilməsi

ideyasını irəli sürürlər. Bu qərara gəlmiş iqtisadçılar iddia edirlər ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsində dövlətin rolu və təsiri qaçılmaz olmalıdır. Çünki əks halda belə müəssisə, idarə və təşkilatlar cəmiyyətin, əhalinin iki təbəqəyə-varlılara və kasıblara bölünməsi ilə nəticələn qərarlar qəbul edəcəklər. Bu da son nəticədə sosial gərginliyin yaranmasına səbəb olacaqdır. [30. Səh.291]. Bir qrup iqtisadçılar, başda M.Fridman və D.Xiks olmaqla, qəbul edirlər ki, müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətində və iqtisadi proseslərdə dövlətin müdaxilə yolverilməzdir. Fridman hesab edir ki, biznes və ya sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən müəssisənin əsas funksiyası bazardakı mövcud tələbatı ödəyəcək məhsul istehsal etmək və mənfəət qazanmaqdır. Bunu isə yalnız dövlətin müdaxiləsindən azad olan iqtisadi münasibətlər sistemində həyata keçirtməklə daha yüksək səmərəliliyi təmin etmək və rentabelli fəaliyyət göstərmək mümkündür.

Adam Smit və David Rikardonun iqtisadiyyatın idarəedilməsində dövlətin müdaxiləsinin lüzumsuz olması ilə bağlı nəzəriyyələrində göstərilirdi ki, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi iqtisadi tarazlığın pozulması ilə nəticələnmə bilər və odur ki, iqtisadi subyektlər müstəqil fəaliyyət göstərməli və dövlətin “gözəgörünməz əli” onların üstündə olmalıdır. Lakin, hal-hazırda elə bir ölkə tapmaq olmaz ki, iqtisadiyyatın idarə edilməsində, maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsində və uçot stavkalarına nəzarətdə dövlətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə hiss edilməsin.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq maraqlı bir sual ortaya çıxır: “Müəssisənin idarə edilməsində və ya maliyyə resurslarının idarəedilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən maliyyə meneceri kimdir və nəyi idarə edir?”

Suala cavab vermək üçün iki yanaşmanı təhlil etmək lazımdır. Bunlar prosedur-məqsədli və obyekt-prosedur yanaşmalardır. Prosedur-məqsədli yanaşmaya əsasən maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədinə nail olmaq üçün tədbirlər sistemində nəzərdə tutulan əsas prosedurları icra edən şəxslərdir. Obyekt-prosedur yanaşmaya görə isə maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin statik və dinamik aspektlərini birləşdirərək fəaliyyət göstərən şəxsir.

Xərclərin maliyyə menecmentini və məqsədli pul axınlarının optimallaşdırılması prosesinə iki aspektdən yanaşma daha məqsədmüvafiq olar:[15. Səh.49]

- Makrosəviyyədə yanaşma;
- Mikrosəviyyədə yanaşma.

Xərclərinin maliyyə menecmentinə makrosəviyyədə yanaşma daha geniş əhatəli olub, dövlətin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, eləcə də bələdiyyə orqanlarının maliyyə axınlarının idarə edilməsi prosesidir. Burada maliyyə menecmentinin əsas məqsədi məhz, dövlət ilə bələdiyyə büdcələri və kreditlərini idarə etmək, dövlətin monetar və fiskal siyasətini həyata keçirtməkdir.

Xərclərin maliyyə menecmentinə mikrosəviyyədə yanaşma isə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının idarə edilməsidir.

Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları dedikdə, müəssisə. idarə və təşkilatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsinin prinsiplərini, struktur və formalarını əhatə edən nəzəri biliklərin toplusu anlaşılır.

Xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarını bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə və fəaliyyətdə olan 8 ünsürdən ibarət model şəklində aşağıdakı düstur vasitəsilə belə vermək olar: [15. Səh. 64]

Düstur 1.

$$CF_{jm}=(S1, OT, SC, BC, FP, MM, FM, SS)$$

Burada, CF_{jm}- xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsası,

S1-iştirakçıların sayı;

OT-maliyyənin idarə olunması sisteminin məqsədləri ierarxiyası;

SC-kateqoriya sistemi;

BC-baza-fundamental konsepsiya;

FP-maliyyə prosesləri;

MM-elmi-praktiki instrumentiya (metodlar, modellər);

FM-maliyyə mexanizmləri;

SS-təminedicilə alt sistemləri.

İşçilərin sayı. Burada təsərrüfat subyekti kimi insan amilinin iştirakı ilə resursların ümumi məcmusu kimi ifadə edilən sosial-iqtisadi sistem əsas götürülür.

Maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədlərinin iyerarxiyası. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyəsinin idarə edilməsi sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, həm maraqlı şəxslərin göstərişlərinin rəqabətliliyi təmin olunsun, həm də zaman və bununla yanaşı struktur təşkilədiciləri üzrə də bir çox müəssisənin məqsədli göstərişlərinin nizama salınmağı və razılaşdırılmağı kimi kontekstdə onun harmoniyası barədə danışıla bilsin. [35. Səh.311]

Kateqoriya sistemi. Xərclərin maliyyə menecmentinin kateqoriya sisteminin əsasını amil, model, stavka, faiz, diskont, pul axını, maliyyə aləti, risk, gəlir və s. təşkil edir.

Baza-fundamental konsepsiya. Xərclərin maliyyə menecmentinin baza-fundamental konsepsiyası maliyyə menecmentinin mahiyyətini, məntiqini və praktikada və ya istehsalatda tətbiqi metodlarını və üsullarını müəyyən edir.

Maliyyə prosesləri. Xərclərin maliyyə menecmentinin maliyyə prosesləri dedikdə, maliyyənin idarə edilməsinin iki əsas proses vasitəsilə realizə olunması başa düşülür. Bu proseslər səfərbəretmə və investisiyalaşma prosesləridir. Səfərbəretmə prosesi dedikdə, vəsaitlərin cəlb edilməsi və maliyyə axınları, investisiyalaşma dedikdə isə, bu və ya digər sahələrə vəsait qoyuluşu qoymaqla xərclərin azaldılaraq daha yüksək mənfəət əldə edilməsi prosesi başa düşülür.

Elmi-praktiki instrumentariya isə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də, müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasının ümumi elmi və dəqiq elmi üsullarının toplusudur.

Təminədiçi sistemlər. Maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarının həmin elementi onun praktiki həyata keçirilməsi imkanlarını aşkar edir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, xərclərin maliyyə menecmenti hər bir firmanın, təşkilatın fəaliyyətində mühim rol oynayan əsas amillərdən biridir. Belə ki, müəssisənin davamlı, dayanıqlı və uzunmüddətli dövrdə bazarda mövcud olan rəqabətdə özünün rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşdırılmasında xərclərin maliyyə menecmenti mühim

əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən də xərclərin maliyyə menecmenti anlayışına mikro və makro səviyyədə yanaşmanın zəruriliyi ortaya çıxmışdır. Bu sualın təhlilində də qeyd etdiyimiz kimi, xərclərin maliyyə menecmentinə makrosəviyyədə konseptual yanaşma daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Belə ki, xərclərin idarə edilməsinə makrosəviyyədə yanaşma dövlət səviyyəsində xərclərin idarə edilməsi məsələsini ön plana çəkirdi. Lakin bununla yanaşı olaraq xərclərin idarə edilməsinə mikroyanaşma isə ayrı-ayrılıqda müəssisə, idarə və yaxud da təşkilat səviyyəsində, başqa sözlə desək təsərrüfat subyekti miqyasında xərclərin idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasında və düzgün şəkildə həyata keçirilməsində mühim rol oynayır.

1.2. Maliyyə menecmentinin strategiyası və taktikası.

Xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təşkili və idarə olunması üçün idarəetmə taktikası və strategiyasından istifadə edirlər. Ümumilikdə götürsək, strategiya və taktika anlayışları hər bir müəssisə uzunmüddətli və mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində rəqabət apara bilmə qabiliyyətinin formalaşmasında mühim rol oynayan anlayışlardır. Əslində strategiya və taktika anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədə olmaqla birinin digərini tamamlaması prosesidir. Çox vaxt strategiya və taktika anlayışları qarışdırılır. Strategiya daha geniş anlayışdır, taktika strategiyanın tərkib hissəsidir. Taktikasız strategiya uğurlu ola bilməz və tam əksinə. Strategiya dedikdə, bazarda mövqelərin qazanılması, alıcıların tələbatlarının faydalı şəkildə ödənilməsini təmin etmək məqsədilə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağa yönəldilmiş iş planıdır. Strategiya taktikalar vasitəsilə idarə olunur. Yəni Strategiya bir neçə taktiki addımdan ibarət olaraq fəaliyyət göstərir. Strategiya ilə taktikanın əsas fərqi onunla ölçülür ki, taktikanın hazırlanmasına daha az vaxt sərf olunur, nəinki strategiyanın hazırlanmasına. Taktika strategiyanın tərkib elementidir və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hədəfə konkret istiqamətlənən yoldur.

Xərclərin maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsində, təşkilində və uğurlu nəticə əldə olunmasını təmin etmək məqsədilə maliyyə menecmentinin strategiyası və taktikası hazırlanır. Maliyyə menecmentinin strategiyası dedikdə, müəyyən qaydalar,

öhdəliklər və məhdudiyyətlər vasitəsilə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün maliyyə resurslarının, o cümlədən də xərclərin və gəlirlərin ümumi istiqamətlənməsi prosesi başa düşülür. Uğurlu işlənilib hazırlanmış və əhatəli təhlil olunmuş strategiya əsasında müəssisə öz maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə idarə edir və yaranmış xərclərin əlavə gəlir hesabına silinməsinə təmin edə bilər. Uğur qazanmış strategiya müəssisə, idarə və təşkilatın gələcək dövrlərdəki fəaliyyətinə uyğun olaraq təshih edilərək yenidən işlənilib hazırlanır.

Maliyyə menecmentinin taktikası dedikdə isə, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün konkret nəzərdə tutulmuş yollar, üsullar və metodlar başa düşülür. Hər bir iqtisadi prosesdə və iqtisadi vəziyyətdə düzgün idarəetmə qərarının qəbul edilməsi və maliyyə menecmentinin düzgün idarə olunması, eləcə də xərclərin öncədən proqnozlaşdırılması, maliyyə resurslarının səmərəli bölüşdürülməsi və daha çox qazanc əldə etməyə yönəldilmiş istehsal sahələrinə investisiya olunması maliyyə menecmentinin taktikasının əsasında dayanır. [37. Səh.612]

Xərclərin maliyyə menecmentinin məqsədləri strateji və taktiki məqsədlər olmaq şərti ilə iki qrupa ayrılır. Maliyyə menecmentinin strateji məqsədlərinə müəssisə, idarə və təşkilatın rəhbəri, təsisçisi, səhmdarı və ya direktorlar şurası tərəfindən müəyyən edilmiş və müəssisənin öz fəaliyyəti zamanı əlində rəhbər tutduğu konkret istiqamətlər daxil edilir. Bu istiqamətlərə aşağıdakıları daxil etmək olar:[40]

- Reproduksiya;
- Mənfəətin maksimallaşdırılmasının təmin edilməsi
- Müəssisə səhmdarlarının məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi
- Müəssisənin, idarə və təşkilatın adi səhmlərinin bazar qiymətinin artırılmasının təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin taktiki məqsədləri strateji məqsədlərin müvafiq şöbələrə və departamentlərə bölüşdürülməsinə əsasən yaranmış istiqamətləri əhatə edir. Qeyd olunan taktiki məqsədlərin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:[40]

- Xərclərin minimallaşdırılmasının təmin edilməsi;

- Şəxsi və ya özəl bazar sektorunun genişləndirilməsinin təmin edilməsi;
- Rəqabət aparma qabiliyyətinin formalaşmasını təmin edilməsi
- Müflisləşmənin qarşısının alınmasını təmin edəcək tədbirlər planı işləyib hazırlamaq;
- Risklərin minimallaşdırılmasını təmin etmək;
- İqtisadi artıma nail olmaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmək;
- İstehsal və satış, görülən iş və göstərilən xidmət həcmının artırılmasını təmin etmək.

Maliyyə menecmentinin yuxarıda qeyd olunan strateji və taktiki məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas məsələləri həll etmək böyük önəm daşıyır: [18. Səh.199]

- Müəssisənin cari hesabat dövrü ərzində inkişafı ilə bağlı məsələlərin realizə olunması üçün zəruri olan maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasını təmin etmək;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların əsas fəaliyyət istiqamətləri üzrə kəşifmə nöqtəsində formalaşmış maliyyə vəsaitlərinin effektiv istifadəsinin və rentabelli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə dövriyyəsinin optimallaşdırılmasını təmin etmək;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyət müddəti ərzində qarşıya çıxacaq və gözlənilən maliyyə riski səviyyəsində müəssisənin gəlir və mənfəətinin maksimallaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyət müddəti ərzində gözlənilən mənfəət və gəlir səviyyəsində maliyyə riskinin minimumlaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq inkişaf mərhələsində sabit maliyyə balansının qorunub saxlanılmasının təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin obyekt dedikdə, maliyyə resursların, onların əmələgəlmə mənbəyi və istifadə olunma istiqamətləri, müxtəlif təsərrüfat

subyektlərinin pul daxilolmalarını və ödənişlərin fasiləsiz axınını təmin edən pul dövriyyəsi başa düşülür.

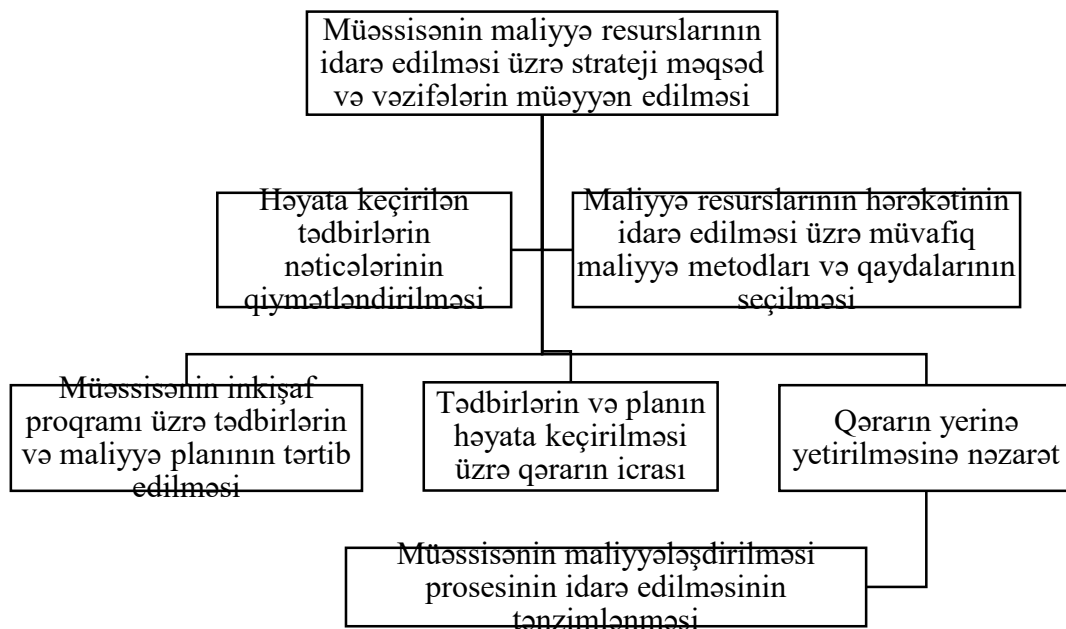
Maliyyə menecmentinin subyekti dedikdə, müəssisənin uğurlu fəaliyyəti naminə yaradılmış maliyyə xidmətləri işçilərindən ibarət olan qrup başa düşülür. Bu qrupun əsas hədəfi istehsal xərclərinin azaldılması metodlarını müəyyənləşdirmək, müəssisənin gəlirlilik səviyyəsinin artırılmasını təmin edəcək istiqamətləri işləyib hazırlamaq, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müəssisənin likvidlik və ödəyicilik qabiliyyətinin formalaşması üçün strateji və taktiki məqsədlərin işləyib hazırlanmasını təmin etmək, istehsal olunacaq məhsulun, görülməli işin və göstəriləcək xidmətlərin keyfiyyətinə xələl gətirmədən onların maya dəyərinin aşağı salınması üçün tədbirlər görülməsini təmin etmək, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər həyata keçirtməkdən ibarətdir.

Müəssisə idarə və təşkilatların maliyyə resurslarının möhkəmləndirilməsinin əsas istiqamətləri həmin müəssisələrin, idarə və təşkilatların istifadə etdikləri pul vəsaitləri həcmnin optimallaşdırılması və onların qıtlığının aradan qaldırılmasının təmin edilməsidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşağıda qeyd olunanlar təşkil edir:[34]

- Müəssisə, idarə və təşkilatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin sistemli-fasiləsiz təhlili;
- Mürəkkəb bazar mexanizmi şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə stabilliyini təmin etmək məqsədilə mövcud tələblərə uyğun olaraq dövriyyə vəsaitlərinin təşkili;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərinin dəyişkən və sabit qruplara ayıraraq optimallaşdırılması və “xərclər-pul gəliri-mənfəət” həlqəsindəki elementlərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətində mənfəətin bölüşdürülməsinin alternativ variantının tapılması və daha rentabelli və effektiv dividend siyasətinin seçilərək işləyib hazırlanmasının təmin edilməsi;

- Maliyyə resursları mənbələrinin ən əlverişli xüsusiyyətlərinin seçilməsi və bank sektoruna təsiri artırmaq məqsədilə kommersiya kreditinin, veksəl dövriyyəsinin daha geniş tətbiqi;
- İstehsalı genişləndirmək və çoxşaxəli etmək məqsədilə lizinq münasibətlərindən istifadənin genişləndirilməsinin təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatın strateji maliyyə siyasətinin hazırlanması və onun prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunaraq həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.
- Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsi, eləcə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili və idarə edilməsi müəssisə, idarə və təşkilatın uzunömürlü fəaliyyətini nəticələndirən əsas elementlərdən biridir. Bu baxımdan aşağıdakı sxemdə müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin strateji məqsədləri və vəzifələri əhatəli şəkildə verilmişdir. [13.səh.214]

Sxem 1.2. Müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə edilməsi üzrə strateji məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi. (Maliyyə menecmentinin prinsiplial sxemi)

Mənbə: M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-2010 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Maliyyə menecmenti yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlərə nail olmaq üçün özünün metodlarından istifadə edir. Maliyyə menecmentinin məqsədlərinin realizə olunmasına yönəldilmiş maliyyənin idarə olunma metodları tarixi xarakter daşımaqla makro və mikro səviyyələrdə dəyişilərək inkişaf edir. Mürəkkəb bazar konyukturasi şəraitində müxtəlif təsərrüfat formaları üzrə maliyyə menecmentinin əsas metodlarını aşağıdakı sxem üzrə təsvir etmək olar: [30. Səh. 255]

Sxem 1.2.

Maliyyə menecmentinin metodları.

Mənbə: Arthur J.Keown. “Financial Management. Principles and Applications”. 2001 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşağıdakı sxem vasitəsilə təsvir edə bilərik.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmenti müəyyən maliyyə resursları toplusunun köməyi ilə həyata keçirilir. Burada əsas məsələ ilkin və təkrar

vasitələrdir. İlk maliyyə vasitələri dedikdə, pul vəsaitləri, debitor və kreditor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları nəzərdə tutulur. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına misal olaraq səhmləri, istiqrazları və qiymətli kağızları göstərmək olar. Təkrar maliyyə vasitələri dedikdə isə, opsiyonlar, fyuçerslər və forvard kontraktları nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmenti, xüsusilə də müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərinin maliyyə menecmenti həmin müəssisə, idarə və təşkilatların uzunmüddətli fəaliyyətində müstəsna rol oynayır. Biznes fəaliyyəti və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq müəssisələrdə xərclərin maliyyə menecmenti maliyyə anlayışından tamamilə ayrılaraq ayrı kontekstdə təhlil olunur. Mürəkkəb bazar münasibətləri şəraitində hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məqsəd istehsal xərclərini azaldaraq daha çox mənfəət əldə etməkdir. Əldə olunmuş mənfəətin yüksək həcmi sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mövcud kapitallarını artırma, iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya siyasətini tətbiq edərək daha da mənfəət əldə edə bilərlər. bu baxımdan müəssisənin idarə olunmasında maliyyə menecmenti, eləcə də xərclərin maliyyə aspektindən qiymətləndirilməsi çox mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Maliyyə menecmenti özündə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə siyasətinin hazırlanmasını, maliyyə məsələləri üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərini, müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərlərinin və onların funksional bölmələrinin informasiya təminatını, maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsini ehtiva edir. Ona görə də maliyyə menecmentinin bütün problemləri ümumi menecmentin mexanizminin iqtisadi nöqteyi-nəzərdən bütün elementlərini özündə birləşdirir. Qeyd olunan maliyyənin idarə edilməsi problemlərinə aşağıda qeyd olunanları aid etmək olar: [35.səh.310]

- Ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsalının iqtisadi aspektdən araşdırılması, eyni zamanda da gəlirlər, mənfəət və xərclərin hərəkətliliyinin müəyyən edilməsi;
- İqtisadi formasına görə bir-birindən fərqlənən maliyyə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi, maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin öyrənilməsi;
- Qiymətli kağızlar və valyuta bazarlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi;

- Pul tədavülü və maliyyə əməliyyatlarının vahid vəhdət halında tənzim edilməsi;
- Dövlət büdcəsi gəlirləri və xərclərinin sosial və iqtisadi proseslərlə uyğunlaşdırılması;
- Gəlirlərin ilkin və təkrar bölgüsü üzərində maliyyə nəzarəti sisteminin gücləndirilməsi;
- Gəlirlərin və xərclərin müəssisə, idarə və təşkilatların büdcələrində tutduğu yerin analizinin düzgün aparılması;
- Büdcə siyasətinin iqtisadi kateqoriyalara uyğunlaşdırılması;
- Nağd pul, nağdsız hesablaşmalar və qiymətli kağızlar (səhm, opsiya, veksəl) arasında mövcud iqtisadi mühiti nəzərə alan nisbətlərin tənzim olunması;
- İstehsal olunmuş məhsulun qiymətqoyma prosesində bazar mexanizmi ilə dövlət siyasətinin uzlaşmasını nəzərə almaq.

Dünya ölkələrinin maliyyənin idarəedilməsi sahəsindəki praktikasını göstərir ki, inflyasiya yüksək olduğu hallarda və iqtisadi böhranın hökm sürdüyü dövrdə müəssisələrdə maliyyə menecmentinin vahid strategiyasını hazırlamaq mümkün olmur.[37] Belə olan halda müəssisə, idarə və təşkilatların qarşıya qoyduğu əsas məqsəd mövcud kapitaldan səmərəli istifadə edilməsi və gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi sahəsində inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamaq və həyata keçirtməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müəssisə maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı məsələləri həll etməyə çalışır:[38.səh.299]

- Müəssisə, idarə və təşkilatın sərəncamında olan əmlakının ümumi dəyəri, quruluşu və formalaşma mənbəyinin qiymətləndirilməsini təmin etmək;
- Maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin başlıca istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Maliyyə inventarlarını müəyyən edən əsas xarakterik göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların ödəmə qabiliyyətinin müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirilməsini təmin etmək.

Bəzi xarakterik xüsusiyyətlərə əsasən maliyyə menecmentinin təhlili göstərir ki, maliyyənin idarə edilməsi menecmentin ümumi idarəetmə nəzəriyyəsinin əsas tərkib hissəsidir. Maliyyə idarəetməsini təsvir və xarakterizə edərkən, bu funksiyalar adekvat, xüsusilə proqnozlaşdırma və planlaşdırma, təhlil. Nəzarət və digər metodlarda öz bariz nümunəsini tapır.

Aydındır ki, idarəetmə elm ilə incəsənətin vahid vəhdətini təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də, idarəetmə qərarları, o cümlədən də maliyyə xarakterli idarəetmə qərarlarının qəbul və icra olunmasında obyektiv amillərlə yanaşı, subyektiv amillərin də müstəsna rolunu vardır. Qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, maliyyə idarəetməsinin özünün aydın və səlissə istiqaməti vardır və maliyyə menecmenti nəzəriyyə ilə praktika arasında körpü rolunu oynayır.

1.3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın davamlı fəaliyyət göstərməsi və bazarda mövcud olan rəqabətə tab gətirə bilməsi üçün həmin müəssisə, idarə və təşkilatlar mütləq şəkildə gəlirli və ya səmərəli, rentabelli fəaliyyət göstərməlidirlər. Hər bir müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsinin özəyində isə xərclərin və gəlirlərin maliyyə nəticələrinin analizi və düzgün proqnozlaşdırılması dayanır. Müəssisələrin gəlir və xərclərinin maliyyə nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi son nəticədə həmin müəssisənin istehsal və ya satış prosesindəki səmərəliliyini yüksəltmiş olacaqdır. Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərə isə istehsal xərclərinin ümumi məzmunu, dövlət ödəmələri, istehsal və ya satış ilə bağlı əhaliyə və ya qeyri-əhali təbəqələrinə göstərmiş olduğu xidmətlərə görə xərclər və sair xərclər aiddir. Bu səbəbdən də müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrlərdə səmərəli və rentabelli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün yeganə şərt xərclərin düzgün maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması və maliyyə nəticələrinin idarə olunaraq müəssisənin istehsal səmərəliliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Çünki istehsal prosesində gözdən yayınacaq hər hansı çox

kiçik xərc belə mənfəətin azalması və ümumi planda müəssisənin zərərlə işləməsinə təsir edə biləcək çox mühim bir ünsürdür.

Bu səbəbdən də müəssisənin fəaliyyətində xərclərin maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi əsas prioritet kimi qəbul olunmalıdır. Müəssisənin işgüzar fəaliyyətində ən əhəmiyyətli məsələ müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal ilə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sayəsində əldə etdiyi maliyyə nəticələridir. Müəssisənin maliyyə göstəriciləri mənfəət və zərərlə ölçülə bilər.

Müəssisənin hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar mənfəət və zərərlər də daxil olmaqla maliyyə göstəriciləri müəssisənin özünəməxsus kapitalının artma və ya azalma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq kapitalın artması mənfəətə. Azalması isə zərərə daxil esdir.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olaraq mənfəət və gəlir aşağıdakı mənbələrdən formalaşır: [13. Səh.410]

➤ Müəssisənin ayrıca yerinə yetirdiyi cari fəaliyyətdən, istehsal olunmuş məhsulun realizə edilməsindən və görülmüş işlərdən və göstərilmiş xidmətlərdən əldə olunan maliyyə nəticələri. Bu maliyyə nəticələri müəssisənin fəaliyyət keyfiyyətindən asılı olaraq mənfəət və zərərlə nəticələyə bilər. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclər birbaşa mənfəəti azaldırsa, həmin istehsal xərclərinin azaltmaq daha çox mənfəət əldə etmək olar. Lakin, burada diqqət yetirilməli olan nüans məhz Elmi-Texniki Tərəqqinin ən son nailiyyətlərini istehsala cəlb etməklə istehsal xərcini azaltmaq mümkündür. İstehsal olunacaq məhsulun keyfiyyətinin aşağı salınaraq istehsal xərcinə qənaət olunarsa, bu son nəticədə müəssisəyə zərər gətirər; istehsal olunmuş keyfiyyətsiz və ya aşağı keyfiyyətli məhsulların realizə olunması çətinləşər və müəssisə, idarə və təşkilat bu istehsaldan mənfəət götürə bilməz və zərərə işləmiş olar.

➤ əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışından əldə olunan maliyyə nəticəsi. Qeyd olunan maliyyə nəticəsinin özəyində mənfəət dayanır. Belə ki, əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışı nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mənfəət əldə etmiş olurlar.

➤ Satışla əlaqədar olmayaraq maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan maliyyə nəticələri. Burada maliyyə nəticəsi kimi həm mənfəət, həm də zərər çıxış edə bilər.

➤ Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə nəticələri. Bu nəticələrin özəyində isə yalnız və yalnız xərclər dayanır.

Yuxarıda qeyd olunan maliyyə nəticələri əsasında, yəni mənfəət və zərərin yekunu olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda kapital artımı və ya azalması müşahidə oluna bilər.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar hesabat ilinin tam yekunu nəzdində maliyyə nəticələrini formalaşdırır. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti büdcə və hesablaşmaların nəticə nəzərə alınaraq müəyyən edilir. Balans mənfəəti dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatların bütün istehsal ilə qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sayəsində əldə olunmuş mənfəətin yekunu başa düşülür. İşçilərin əmək haqqını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergi dərəcələrini və başqa icbari tədiyyələr ödəndikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların sərəncamında qalan mənfəət müəssisənin xalis mənfəəti hesab olunur.

Hesabat ili ərzində istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində əldə olunmuş xalis mənfəətin müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətində çox əhəmiyyətli yeri vardır. Belə ki, müəssisənin sərəncamında qalan həmin xalis mənfəət müəyyən təyinatlar üzrə bölüşdürülür. Bu bölüşdürülmə uğurla həyata keçirildikdən sonra müəssisənin sərəncamında mənfəət qalığı müşahidə olunarsa, həmin mənfəət qalığının gələcəkdə bölüşdürülməsi üzrə prioritet sahələrə yönəldilir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mənfəət qazana və ya zərərlə işləyə bilərlər. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlilində ən önəmli yeri cari il ərzində mənfəət və zərərin balansı təşkil edir. Çünki, bu balansın səviyyəsini proqnozlaşdırmadan fəaliyyət göstərmək qeyri-mümkündür. Əgər cari hesabat ili ərzində maliyyə nəticələrinə əsasən, müəssisənin mənfəəti varsa, yəni gəlirlər xərcləri üstələyirsə, bu halda müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyətindən, əldə olunmuş mənfəətin digər sahələr üzrə bölüşdürülməsindən,

investisiya siyasətindən söhbət gedə bilər. Müəssisə, idarə və təşkilatlar bir məhsul istehsalından əldə etmiş mənfəəti iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya edərək daha çox mənfəət əldə edə bilərlər. Lakin heç də həmişə proqnozlar özünü doğrultmur, gözlənilən nəticəyə nail olmaq mümkünsüz olur. Bunun da başlıca səbəbi kimi xərclərin gəlirləri üstələməsi göstərilir. Belə ki, istehsal xərcləri məhsulun realizə olunması nəticəsində əldə olunmuş gəliri üstələyir. Bu halda müəssisə zərər işləmiş olur və istehsalın profilini dəyişməyə məcbur olur. Bu isə öz növbəsində əlavə maliyyə imkanları tələb edir. Müəssisə, idarə və təşkilatların ehtiyat maliyyə vəsaitləri mövcud olarsa, bu halda həmin maliyyə vəsaitlərini dövriyyəyə cəlb etməklə mənfəət əldə etmək olar və gələcək perspektiv dövrə hazır olmaq olar. Əks halda xərcin gəliri üstələməsi xroniki hal alaraq daimi təkrarlanarsa, müəssisə defolt ola, yəni iflasa uğraya bilər və müflisləşər. Müəssisə iflasa uğradığı halda isə bu barədə məhkəmə qətnaməsi çıxarılır. Belə ki, borclu haqqında sağlamlaşdırma tətbiq olunmadığı və bəzi qərarları bağlanmadığı və ya əqdlərin etibarsız sayıldığı vəziyyətlərdə məhkəmə borclunun iflası barədə qətnamə çıxarır.[4. Səh.154]

Müəssisə, idarə və təşkilatları müflisləşmə riskindən qorumaq üçün maliyyə nəticələrinin təhlili çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zəruriliyi ortaya çıxır. Bir çox hallarda firmalar maliyyə nəticələrinin təhlili üzrə xüsusi orqanlar yaratmaqla uğurlu fəaliyyətə ümid edirlər. Maliyyə menecmenti və ya korporativ menecment firmanın fəaliyyətində ehtiyat fondlarının yaradılması xüsusiyyətini özündə ehtiva edərək risk və gəlirliliyin tarazlığını qorumaq şərti ilə firmanın varlıq dəyərini və səhmlərin qiymətinin maksimuma çatdırılması məqsədini güdür.

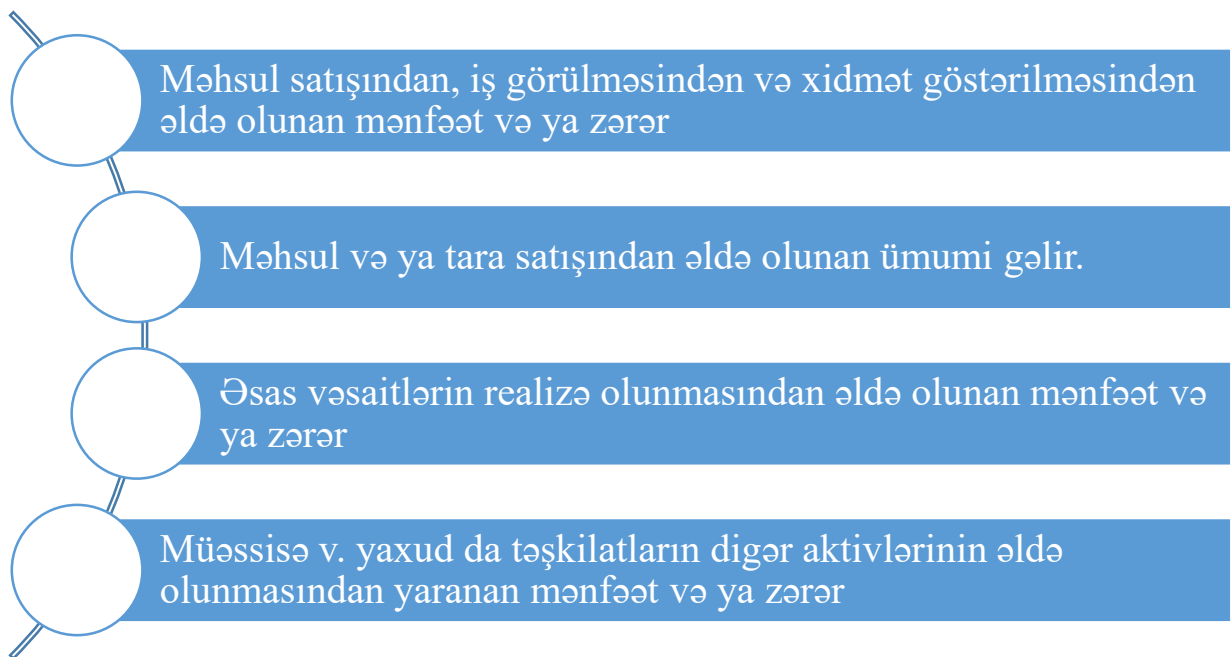
Ümumi götürsək, müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəət və zərərlərinin əsasında aşağıdakılar dayanır: [19.səh.318]

- Hazır məhsulların satışından, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan mənfəət və zərər
- Təchizat-satış və ticarət müəssisələrində məhsul və ya tara satışından əldə olunan ümumi gəlir;

➤ əsas vəsaitlərin realizə olunmasından və sair xaric olmadan formalaşan mənfəət və zərər;

➤ materialların və müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivlərindən əldə olunan mənfəət və zərərlər. Burada müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivləri dedikdə, qeyri-maddi aktivlər, istiqrazlar, qiymətli kağızlar və s. nəzərdə tutulur.

Müəssisənin mənfəət və zərərinin əsasında dayanan əsas mənbələri aşağıdakı sxem vasitəsilə verə bilərik:

Sxem 1.4. Müəssisələrdə mənfəət və zərər mənbələri

Mənbə: Герасимов Б.И., Коновалова Т.М., Спиридонов С.П., Сатаалкина Н.И.

«Комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации». 2008 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində müəssisənin əlavə gəlir və xərcləri yarana bilər. Satışdan kənar gəlirlərə müəssisə əmlakının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər, digər müəssisələr ilə bağlanmış maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar müqavilə şərtlərinin icra olunması səbəbindən əldə olunan gəlirlər, hesabat ilində müəyyən olunmuş keçmiş illərə dair gəlirlər, valyuta vəsaitinin satışından əmələ gələn gəlirlər, vaxtı keçmiş kreditör borclarının silinməsi nəticəsində əldə olunan gəlirlər və əvvəllər qaytarılması ümitsiz

sayılan debitor borclarının cari hesabat ilində ödənilməsi nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər aiddir. Satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində yaranmış zərərlərə isə ödənilən cərimələr, rüsumlar və valyuta vəsaitlərinin satışından əmələ gəlmiş xərclər daxil edilir.

Ümumi götürsək, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili mühasibatlığın maliyyə funksiyası ilə paralel fəaliyyət göstərir. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili ilə mühasibatlığın maliyyə funksiyası arasında fərq isə odur ki, maliyyə mühasibatlığı keçmişə aid maliyyə hesabatlarının verilməsi ilə məşğuldursa, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili müəssisə, idarə və təşkilatın birbaşa gələcək dövrdə uğurlu fəaliyyətinə yönəldilmiş strategiyanın əsasıdır.

Beləliklə, təhlilimizdən məlum oldu ki, hər bir müəssisə, idarə və yaxud təşkilatlarda xərclər müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır. Tədqiqatımızdan məlum olur ki, müəssisələrin mənfəət və xərc mənfəətinin əsasında satışdan və eləcə də satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində əldə olunmuş gəlir və xərc mənbələri dayanır.

Satışdan əldə olunan əsas gəlir mənbələri kimi isə hazır məhsulun satışından, işlərin görülməsindən və eləcə də xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirləri misal olaraq göstərə bilərik. Lakin satış fəaliyyəti. İşin görülməsi və yaxud da xidmətlərin göstərilməsi heç də həmişə müəssisənin rentabelli işlədiyinə dəlalət etmir. Bəzən qeyd olunan fəaliyyət növləri gözlənilməz xərclərin yaranmasına gətirib çıxarır. Məlum olduğu kimi, hər bir müəssisənin, təşkilatın fəaliyyətində ən arzuolunmaz hal gözlənilməz və yaxud da proqnozlaşdırılmayan xərclərin meydana gəlməsidir. Bu səbəbdən də hər bir müəssisə, idarə və yaxud da təşkilatlarda xərclərin maliyyə menecmentinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi və xərclərin idarə edilməsinin düzgün istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

FƏSİL II. MƏNFƏƏTİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ.

2.1. Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti

Mənfəət müəssisələrinin və başqa təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat ilə maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini göstərən əsas iqtisadi kateqoriyadır.[24. Səh. 46]

Bazar əlaqələrinin əsas kateqoriyası olaraq mənfəət müəyyən funksiyaları yerinə yetirməkdədir. Mənfəətin iqtisadi məzmunu onun funksiyaları nəzdində izah olunur. Mənfəət, öncəliklə, müəssisə ilə təsərrüfat təşkilatlarının əhəmiyyətli fəaliyyətinin nəticəsi və başlıca göstəricisidir. Bir sözlə, müəssisənin mənfəəti olmağı onun işinin faydalı olmasını əks etdirir. Ancaq mənfəətlilik dərəcəsi müəssisə üzrə önəmli əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi göstərici sayılır. Müəssisə ilə təsərrüfat təşkilatlarının mənfəət əldə etməyi onun təsisçilərinin ya da mülkiyyətçilərinin başlıca məqsədidir. Mənfəətin kəmiyyəti bəzi amillərdən asılıdır. Onlardan bəzisi müəssisədən asılıdır, başqaları isə müəssisədən asılı deyildir.

İkincisi, mənfəət stimullaşdırıcı vəzifəni yerinə yetirməkdədir. Mənfəət müəssisənin təsərrüfat maliyyə inkişafının son nəticəsi olmaqla, bazar təsərrüfatında xüsusi rol oynayır. Onun məqsədi həmçinin müəssisənin fəaliyyətini əhəmiyyətli təşkil etmək, sosial-mədəni ehtiyacları ödəməyə stimül əmələ gətirməkdir. Mənfəət eyni zamanda iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və büdcəyə vergi ödəməyini təmin etmək üzrə əsas iqtisadi mənbədir.

Mənfəət müəssisənin xüsusi kapitalının artırılmağının zəruri mənbəyidir. Bazar əlaqələri mühitində müəssisənin sərəncamında qalmış mənfəət hesabına menecerlər investisiya ilə dividend siyasətini, müəssisənin inkişaf imkanlarını aşkar edirlər.

Mənfəət eyni zamanda müəssisə kollektivinin sosial rifah mənbəyi sayılır. Müəssisə önəmli öhdəlikləri yerinə yetirəndən sonra onun sərəncamında qalmış mənfəət hesabına çalışanları maddi baxımdan maraqlandırır, sosial-mədəni tədbirləri aparır və işçilərin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılmağını təmin edir.[24.səh.94]

Üçüncüsü, mənfəət büdcə ilə bərabər gəlirlərinin təşkili mənbəi olaraq çıxış edə bilər, mənfəətdən büdcəyə vergi verilir və bu üsulla formalaşan büdcə vəsaiti qanunvericilik nəzdində büdcə xərclərinin ödənilməyinə istiqamətləndirilir.

Nəticədə, müəssisənin mənfəəti onun iqtisadi və həmçinin sosial inkişafının başlıca amillərindəndir. Bu da müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədindən öngəlir. Bütövlükdə, bazar münasibətləri mühitində, müəssisənin fəaliyyət məqsədi onun mülkiyyətini ən yüksəyə çatdırmaq, mənfəəti maksimum çoxaltmaq, idarəetmə üzrə maksimum mükafat əldə etmək, sosial ehtiyacları maksimum ödəməkdən təşkil olunmuşdur.

Mənfəətin vəzifəsini lap aydın təsəvvür etmək üzrə onun yerinə yetirə bildiyi funksiyalara diqqət edilməlidir. Mənfəət fiskal, stimullaşdırıcı fəaliyyətin nəticəsinin dəyərləndirilməsi və s. funksiyalarını yerinə yetirməkdədir.

Nəticədə müəssisələrin mənfəəti, onun iqtisadi və sosial inkişafının başlıca amilidir. Bu nəticə sahibkarlıq işinin məqsədindən ortaya çıxır. Mənfəətin vəzifəsi öyrənilərkən qeyd etmək zəruridir ki, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin mənfəəti fəaliyyətinin əhəmiyyətliliyini yüksəltmək hesabına yox, məhsulun heç bir əsas olmadan qiymətin yüksəldilməyi hesabına artmağa cəhd göstərirlər. Təbiidir ki, istənilən üsulla yüksək mənfəət qazanmağa çalışmaq tədavülə pul kütləsinin məbləğinin artmağına və bununla yanaşı nəticədə qiymət, və həmçinin inflyasiyanın gələcəkdə sürətlənməyinə, demək pul emissiyasına gətirib çıxarmaqdadır.

Mənfəətin mütləq artmağı daima kollektivlərin əmək nailiyyətinin nəticəsi, istehsalın əhəmiyyətliliyini obyektiv ifadə etmir. Müəssisələrin mənfəətliliyi səviyyəsinə gerçək dəyər verilməsi üçün texniki-iqtisadi amillər üzrə mənfəətin kompleks üsulla təhlili vacibdir.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə bazar münasibətlərinin mühüm şərti kimi də, kommərsiya fəaliyyətinin birinci və əsbaşlıca məqsədi firmanın səhmdarlarının maddi marağında çoxaltmaqdır, belə ki, firmanın adı səhmlərinin birja kursunu çoxaltmaqdır. Yuxarda qeyd edilən başqa məqsədlər də firmanın siyasətinə təsir göstərir, ancaq ilkin məqsəd, yəni firmanın maddi marağı önəmli və müəyyənədicidir. Mənfəətin çoxaldılması iqtisadi və sosial inkişafın başlıca məqsədidir. Mənfəətin çoxaldılması müəssisənin önəmli vəzifəsidir. Həmin vəzifənin yerinə yetirilməsi üzrə müəssisə təsərrüfat fəaliyyətini maksimum fayda ilə qurmalıdır.

Ancaq firmanı, şirkətin çoxaldılması uzunmüddətli vəzifəsidir, ona görə ki, firma ilə səhmdarlar həm gələcək, həm də hazırki mənfəətin əldə olunmasında maraqlıdır. Mənfəətin maksimumlaşdırılmağı uzunmüddətli rentabelliyyə əsasən qısa vaxtla təmin oluna bilər. Misal üçün, müəssisə qısamüddətli mənfəət qazanmaq üçün təmir işlərini həmçinin təxirə sala bilər, ancaq həmin halda gələcək imkanda bərpa işlərini aparmaq məqsədilə böyük summada vəsaiti itirmək riskini aşkar edə bilmir.

İndiki şəraitdə respublikada bazar iqtisadiyyatı daha çox inkişaf etdikcə mənfəətli fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı çoxalır, müəssisələrin iqtisadi-sosial inkişafı güclənir bununla yanaşı büdcə gəlirlərinin formalaşmasında mənfəətin rolu xeyli artır.

Mənfəətin funksiyalarını aşkar etmək üçün müəssisənin rentabellik göstəricilərinin böyük hissəsini hesablanma metodları da əsas şərtləndirən amillərdəndir. Mənfəətin mütləq məbləğinin həcmi ilə bərabər onun rentabellik səviyyəsində aşkar edilir. Rentabellik müəssisənin istehsalının əhəmiyyətliliyinin göstəricisidir.[22.səh. 101]

Müəssisənin mənfəəti işləməyi məsələlərini araşdıran zaman onun kapital qoyuluşunu, istehsal məsrəflərini və satışın rentabellik göstəricilərindən də istifadə olunur. Rentabellik müəssisənin başlıca iqtisadi göstəricisi olmaqla, hər zaman, mənfəətin müəyyən göstəricilərə olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Kapitalın rentabelliği mənfəətin kapitalla (aktivə) olan nisbəti ilə, xərc rentabelliği mənfəətin maya dəyərinə (məsrəflərə) olan nisbəti ilə, satışın rentabelliği mənfəətin qiymət həcminə (satışdan mədaxilə) olan nisbəti ilə aşkar olunur. Bunları ayrı-ayrılıqda bu cür ifadə etmək olar: [5.səh.109]

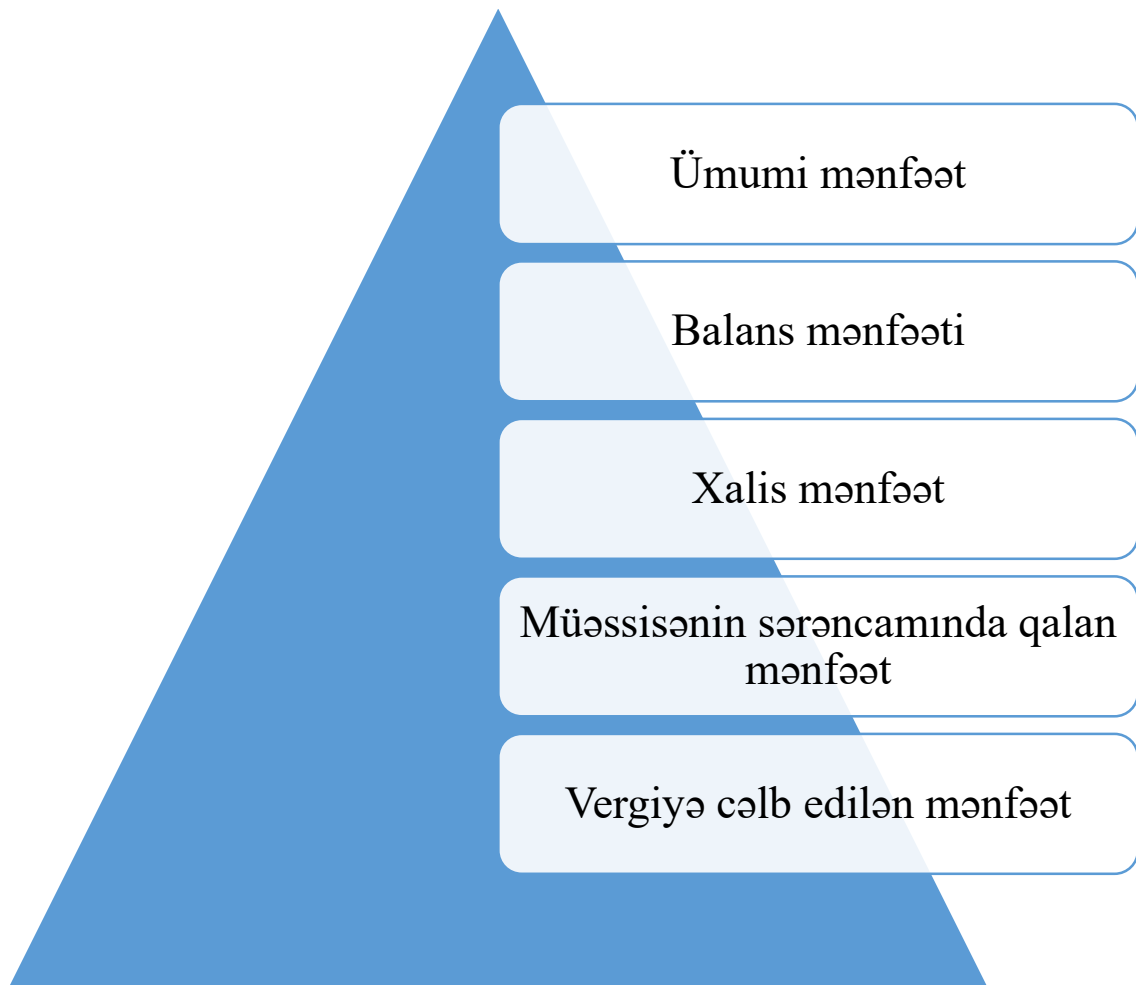
$$\text{Kapitalın rentabelligi} = \frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Xalis aktivlər}} \times 100$$

Həmin göstərici ayrı-ayrı müəssisələrdə kapitalın əhəmiyyətli istifadəsini aşkar etmək üçün istifadə olunur. Odur ki, həmin göstərici, müəssisənin xüsusi və uzun vaxta cəlb olunmuş kapitalının gəlirlilik dərəcəsini aşkar etməyə imkan verir.[22. Səh.112]

$$\text{Məhsulun xərc rentabelliliyi} = \frac{\text{Satışdan mənfəət}}{\text{əmtəlik məhsulun maya dəyəri}} \times 100$$

Satış rentabelliyi müəssisənin başlıca fəaliyyətinin gösiəricisinin xarakterizə edir. Menecerlər həmin göstəricidən istifadə edərək qiymət, satılan məhsulun həcmi və ayrıca da istehsal və satış xərcləri arasındakı qarşılıqlı asılılığa nəzarət etməkdədirlər.

Təcrübədə mənfəətin bir neçə formada aşkar olunması qaydası tətbiq olunur. Həmin formalar aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.[22. Səh.141]

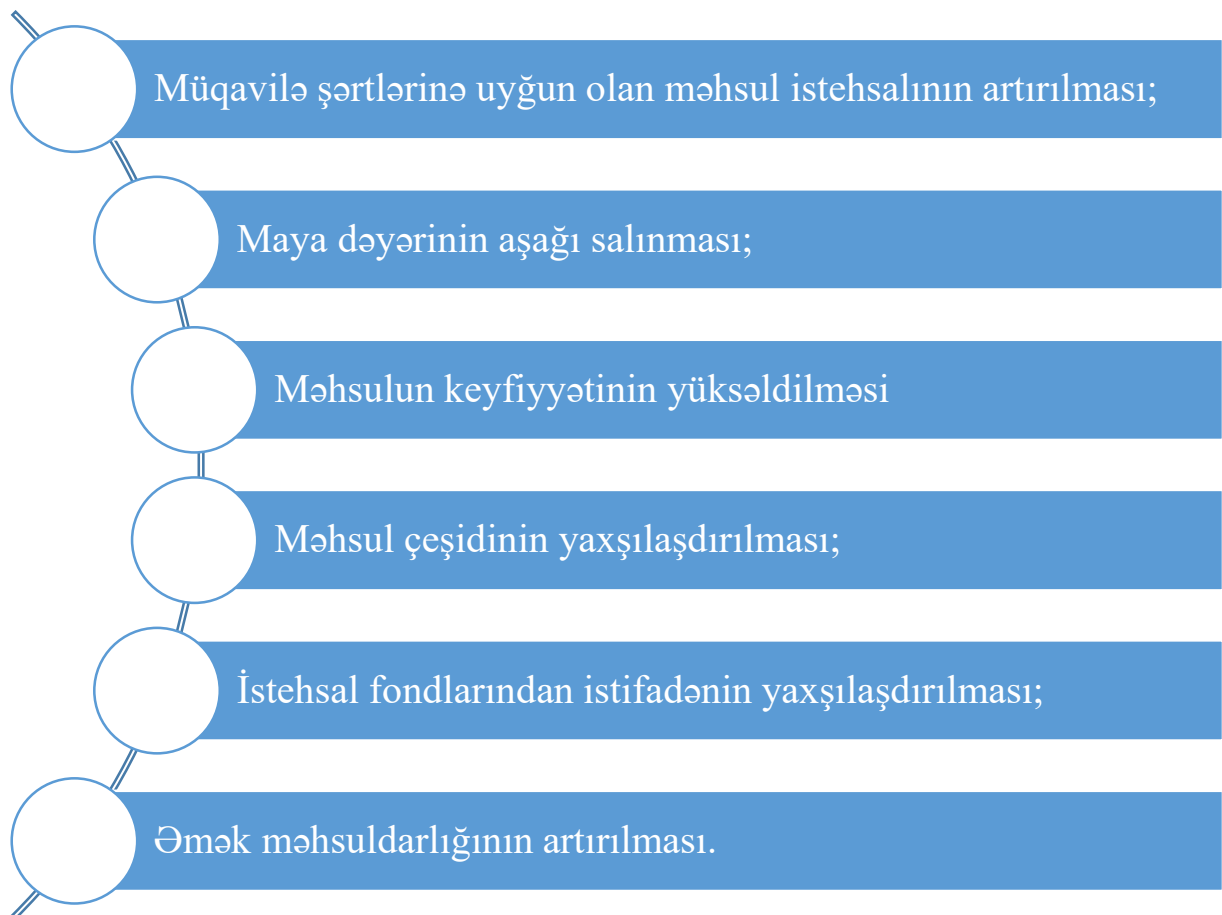
Sxem 2.1. Mənfəətin növləri.

Mənbə: В.С.Карелин. Финансы корпораций. Учебник, Москва, 2005 г. kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ümumi mənfəət-məhsul (iş xidmətlərin) mühüm fondların (torpaq sahəsi də aid olmaqla), müəssisənin başqa əmlakının satışından mənfəət ilə satışdan kənar əməliyyatlardan gəlir məbləği və həmin əməliyyatlar üzrə məsrəflər məbləği arasındakı fərqdən təşkil olunmuşdur.[23.səh.88]

Məhsulun (işlərin, xidmətlərin) satılmasından mənfəət (zərər) məbləği ilə yanaşı əlavə dəyər vergisi ilə aksizləri çıxaraq məhsul məhsulun (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə olunan mədaxil ilə bu məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə ilə birlikdə daxil olunan istehsal və həmçinin satış məsrəfləri arasındakı fərq formasında aşkar olunur.

Müəssisələrdə mənfəətin artmasına müxtəlif amillər təsir edə bilər. Həmin amillər aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.[1. Səh.211]

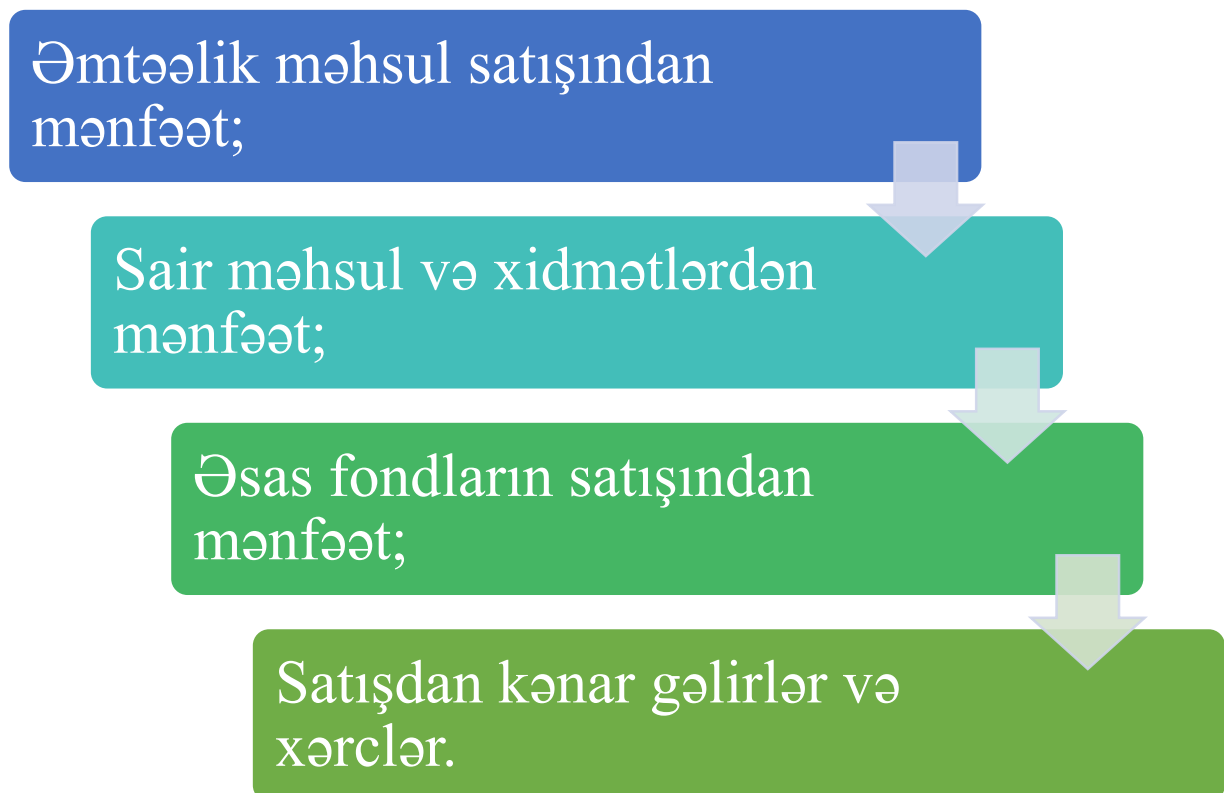
Sxem 2.2. Müəssisələrdə mənfəətin artmasına təsir edən amillər.

Mənbə: T.Hüseynov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı-2005 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu göstərilmiş amillər ayrıca müəssisədən asılı ola bilər. Müəssisədən asılı olmayan amillər isə növbətilərdən təşkil olunmuşdur: təbii, coğrafi və nəqliyyat şəraiti; məhsul istehsalı ilə satışının texniki şərtləri və s.

Nəticədə, yuxarıda qeyd edilən bu və ya başqa amillərin təsiri ilə müəssisənin ümumi mənfəəti formalaşmaqdadır.

Hər bir müəssisənin mənfəəti müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır. Həmin mənbələr aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.[22. Səh.281]

Sxem 2.3. Mənfəətin formalaşma mənbələri.

Mənbə: T.Hüseynov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı-2005 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İlk növbədə ümumi mənfəətin daxilində ümumi məhsul (iş, xidmət və s.) satışından daha çox əldə olunan mənfəəti qeyd etmək zəruridir. Ona görə bu mənfəət müəssisənin mühüm iş fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətdir. Əmtəlik məhsul satışından əldə olunan mənfəəti hesablamaq üzrə məhsul satışından əldə olunan gəlirdən ƏDV, aksizlər ilə məhsulun maya dəyərinə aid olan istehsal ilə satış xərcləri

məxsusdur. Nəticədə, məhsulun satışından mənfəət ümumi mənfəətin önəmli hissəsini, yəni təqribən 80-90 faizini təşkil etməkdədir. Buna görə də ümumi mənfəətin həmin hissəsinə ayrıca diqqət yetirmək vacibdir.

Əvvəlcə bunu da qeyd edək ki, əmtəəlik məhsulun satışından əldə olunan mənfəətlə satılmayan malın qalıqlarının dəyişməyi təsir edir. Müəssisədə qalan bu cür qalıqların həcmi nə qədər artıq olarsa, bir o qədər də müəssisə az mənfəət qazanacaqdır.

Müəssisədə satılmayan malların həcmi kommersiya fəaliyyəti ilə satışın şərtləri və s. səbəblərdən bağlıdır. Odur ki, müəssisənin çox məhsul istehsal etməsi mümkündür, ancaq az sata bilər.

Bundan əlavə satılmayan məhsul qalıqlarında lap rentabelli məmulatların xüsusi çəkisi çoxala bilər. Beləliklə bu qalıqların məbləği qalxa bilinər. Müəssisə öz mənfəətin həcmi çoxaltmaq üçün satılmayan qalıqların məbləğ, həmçinin də miqdar baxımından həcmi azalmağı üçün bir sıra tədbirlər qəbul etməlidirlər.

Məhsul satışından əldə olunan mənfəətin həcminə təsir edən ən mühüm amil məhsul istehsalı ilə satışın həcmi dəyişməyi göstəricisidir. Odur ki, satışın həcmi nə qədər çox olarsa, müəssisə bir o qədər artıq mənfəət qazanacaqdır və əksinə. Mənfəət həmin amil ilə bir başa əlaqəlidir.[2. Səh.110]

İndiki dövrdə istehsalın həcmi aşağı düşməyi (bəzi əks təsir edən amilləri hesaba almayaraq da, məs., qiymətlərin çoxalması) mənfəətin həcmi azalmağına gətirib çıxarır. Bu cür bir vəziyyət istehsalın əhəmiyyətliyinə artırılması və texniki baxımdan təzələnməsi hesabına istehsalın həcmi çoxaldılması üçün təxirə salınmaz tədbirlərin qəbul olunması zəruriliyi sayəsində ortaya çıxır. Öz-özlüyündə müəssisələr arasında hesablaşma – ödəmə intizamının təkmilləşdirilməyi özü də satış şərtlərinin yaxşılaşdırılmağına və bu isə öz-özlüyündə mənfəətin həcmi çoxalmasına səbəb olacaq.

Məhsul maya dəyərinin daha çox səviyyəsinin düşməyi özü də əmtəəlik məhsulun satışından mənfəətin səviyyəsinə təsir edən amillərdən biridir. Belə ki, satışın həcmi mənfəətə bir başa təsir edirsə, mənfəətlə maya dəyəri arasında tərs bağlılıq var. Yəni, bunu deyə bilərik ki məhsulun maya dəyəri azaldıqda mənfəət

çoxalır və əksinə. Ancaq maya dəyəri amili müəyyən səbəblərin təsiri altında qalır. Buna görə də maya dəyərinin səviyyəsinin dəyişməyi təhlil olunan zaman mütləq onun aşağı düşməyinə və ya artmağına səbəb yaradan amilləri müəyyən etmək lazımdır. Məqsəd istehsal ilə satış məsrəflərinin aşağı düşməsi və bunun sayəsində mənfəətin artmağı üçün tədbirlər işləyib hazırlanmaqdadır.

Müəssisədə mənfəətin formalaşmağına təsir edən bir başqa amillərdən biri də tətbiq edilən qiymətlərdir. Bazar əlaqələrinə keçid mühitində müəssisələr özləri sərbəst qiymətləri aşkar edirlər. Sərbəst qiymətləri aşkar edən zaman müəssisələr bu məhsulun rəqabət qabiliyyəti, tələb ilə təklifi və s. əsas götürürlər. Beləliklə, məhsullara aşkar edilən sərbəst qiymətlər müəyyən dərəcədə müəssisədən asılı olan amillərə daxil olunur. Ancaq müəssisədən asılı olmayan amil olaraq dövlətin nizamlaşdırıcı qiymətləri çıxış etməkdədir. Bu cür qiymətlər inhisarçı müəssisələrin mallarına müəyyən edilir. Aydındır ki, qiymətlər istehsal edilmiş məhsulların keyfiyyətindən asılı olaraq aşkar edilir. Məhsulun keyfiyyəti isə məhsulun texniki təkmilləşdirilməyindən və s. asılıdır.[3. Səh.116]

Yuxarıda qeyd olunan amillərlə bərabər məhsulun quruluşunda aparılmış dəyişiklik özü də mənfəətin səviyyəsinə təsir edir. Odur ki, istehsal edilmiş malın quruluşunda rentabelli malların xüsusi çəkisi çoxaldıqda müəssisənin satışdan mənfəətin həcmi də çoxalacaqdır. Ancaq məhsulun quruluşunda aşağı rentabelli mallarının həcmnin çoxalması mənfəətin həcmnin azalmağına səbəb olacaqdır.

Nəticədə, əmtəlik məhsulun satışından əldə olunan mənfəətin həcminə təsir edən amillər (mənfəətin azalmağına və ya artmağına səbəb olan amillər) mütləq dəqiq təhlil edilməlidir.

Müəssisədə ümumi mənfəətin formalaşmağına əmtəlik məhsul satışından əldə olunan mənfəətlə bərabər, qeyri-mal xarakterli məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəət də daxil olunur. Ümumi mənfəətin məbləğində bu cür mənfəət bir neçə faiz təşkil etməkdədir. Sair satışın nəticələri müsbət və neqativ ola bilər. Sair satışa daxil olunur: [25.səh. 341]

- nəqliyyat təsərrüfatından daxil olmuş gəlirlər;
- köməkçi kənd təsərrüfatından daxil olmuş vəsaitlər;

- ticarət təsərrüfatından daxil olmuş vəsaitlər.

Nəticədə, müəssisələr digər satışdan həm mənfəət, həm də zərər qazana bilərlər. Mal-material qiymətləri ilə bərabər, müəssisələrdə mühüm fondların da artıqlığı əmələ gələ bilər və bu əsas fondların satışından əldə olunan mənfəət də ümumi mənfəətin tərkibinə daxil olunur. Artıq və lazımsız mühüm fondların satışından əldə olunan mənfəət onların satış dəyəri ilə ilk dəyəri (və ya qalıq) arasındakı fərq olaraq hesablanır. Ancaq burada inflyasiyanın artışı tempindən asılı olaraq qanunla aşkar olunmuş indeks nəzdində ilk dəyərin çoxaldılması mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müəssisələrdə ümumi mənfəətin formalaşmağında satışdan kənar gəlirlər ilə xərclər də önəmli rol oynayır. Satışdan kənar əməliyyatlar ayrıca da məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı deyildir.

Təsərrüfat subyektlərində satışdan qıraq nəticələrdə aşağıdakı gəlirlər (xərclər) nəzərə alınır:[25. Səh. 397]

- digər müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlir;
- əmlakın icraəyə verilməyindən gəlir;
- müəssisəyə aid səhm, istiqraz və s. gəlir;
- qiymətli kağızların satışından gəlir;
- sanksiyalara əsasən (cərimə, penya və s.) əldə edilmiş və ödənilmiş məbləğlər.

Əgər sanksiyalara əsasən məbləğ büdcəyə daxil olunarsa, o vaxt bu məbləğlər satışdan qıraq əməliyyatlar üzrə məsrəflərə daxil olunmuş və həmin məbləğ müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına ödənilməkdədir.

Müəssisələrdə satışdan kənar məsrəflərdə (xərclər) məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı olmayan digər vəsaitlər də ola bilər: 1991-ci il əkimi satışdan kənar məsrəflərin (xərclər) tərkibində, tək-cərimə, penya və s. belə vəsaitlər nəzərdə tutulurdu. Ancaq bazar münasibətləri mühitində satışdan kənar gəlirlərə yeni elementlər də daxil olunur. Həmin elementlər müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məsələn: [25. Səh.412]

- digər müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlir;

- əmlakın icarəyə verilməyindən gəlir;
- müəssisəyə aid səhm və istiqrazlara əsasən dividendlər ilə faizlər.

Təsərrüfat subyektlərində ümumi mənfəətə əsas fondlar və digər əmlakın satışından əldə olunan mənfəət də daxil olunur.

Belə ki, müəssisə artıq əmtəə-pul qiymətlərini uzun vaxta saxlayarsa, o vaxt onların satışından gəlir onların alış qiymətlərindən aşağı olacaqdır. Buna görə də lazımsız mal-material qiymətlərinin satışının nəticəsi mənfəət ilə zərər ola bilər.

2.2. Müəssisələrdə mənfəətin planlaşdırılması, onun artırılması amilləri.

Məhsul satışından əldə edilə bilən mənfəət bir sıra üsulları ilə planlaşdırılır. Məsələn, birbaşa üsul, nəzarət (analitik üsul) və s.

Mənfəətin planlaşdırılması əsasən 2 üsulla həyata keçirilir:

- Birbaşa üsulla;
- Analitik üsulla.

Birbaşa üsulla mənfəət planlaşdırılarkən müxtəlif göstəricilərdən hesab olunur. Həmin göstəricilər aşağıdakı sxem üzrə verilmişdir.[25. Səh. 499]

Sxem 2.4. Mənfəətin birbaşa üsulla planlaşdırılması göstəriciləri

Mənbə: Дж. К. Ван Хорн. Основы управления финансами. Москва, Финансы и статистика, 2003 г kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Analitik üsulla mənfəətin planlaşdırılması vaxtı planlaşdırma işi 3 mərhələdən keçirilə bilər: [25. Səh.511]

1. Baza dövrünün rentabellik səviyyəsi müəyyən edilir;
2. Plan işi üçün buraxılacaq məhsulun həcmində müəyyən olunur və bununla yanaşı mənfəət məbləği müəyyənləşdirilir;
3. Mənfəət məbləğinə təsir göstərə bilən amillər müəyyən olunur.

Analitik üsulu ilə mənfəətin planlaşdırılması müqayisə edilə bilən məhsula tətbiq olunur və bununla yanaşı baza ilinin hesabat göstəriciləri əsasında hesabla bilər.

Hesabat dövrünün mənfəəti ilin sonunda fəaliyyətdə olan qiymətlərin daha çox səviyyəsinə uyğun qəbul edilir. Ona üçün də əgər keçən il dövründə qiymətlərin, ƏDV, aksizlərin stavkalarının dəyişməsi baş etmişdirsə, o zaman bu mənfəətə təsir göstərə bilər və ona görə də hesabat dövrü ərzində gözlənilən mənfəət müəyyən edilə bilən zaman həmin amillərin təsiri də nəzərə alınır. Məsələn, əgər qiymətlər hesaba ilinin oktyabr ayının 1-dən artıbsa, o zaman belə artım oktyabr ayının 1-nə qədər olan bütün dövrə aid ediləcəkdir. Əks halda hesabat ilin bir hissəsində rentabelliyyəsinin səviyyəsi plan ili üçün baza rolunda çıxış edə bilməzlər.

Beləliklə, baza rentabelliyyəsi və həmçinin əmtəəlik məhsulun planlaşdırılması həcmi çox böyük (hesabat ilinin maya dəyəri) əsasında planlaşdırılan il üçün mənfəət hesablanır və həmçinin burada əsas bir amil - müqayisəli əmtəəlik məhsulun həcmində dəyişməsi nəzərə alınır.

Göründüyü qədər, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində mənfəətin səviyyəsinə obyektiv və ya subyektiv amillər təsir göstərə bilər. Subyektiv amillərə sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilə bilməsinin təşkilati-texniki səviyyəsi və buraxılan məhsulun rəqabət qabiliyyəti həmçinin əmək məhsuldarlığının səviyyəsi bununla yanaşı məhsul istehsalı və satış xərcləri və s. daxil edilir. Amma obyektiv amillərə isə material, enerji resurslarının qiyməti və amortizasiya norması həmçinin bazarın konyukturası bununla yanaşı məhsulların bazar satış qiymətləri və s. aid edilir.

2.3. Müəssisələrdə mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi siyasəti.

Gəlir çox geniş tətbiqə malik bir müddətdir. Bu konsepsiya müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Bu sözün ən ümumi mənası aşağıdakılardır - fəaliyyət nəticəsində pul və ya maddi dəyərin alınması.

Bazar iqtisadiyyatında bütün iqtisadi qaynaqlar sərbəst satın alınır və satılır və sahiblərinə xüsusi gəlir gətirir:

- torpaq (torpaq);
- faiz (kapital);
- dividendlər (kapital);
- Əmək haqqı (idarəetmə qabiliyyəti);
- profit (sahibkarlıq qabiliyyəti).

Gəlir anlayışında çətin bir şey yoxdur. Hər kəs "gəlir nədir?" Sualına cavab verə bilər. Ancaq biz nə gəlir növlərini müəyyənləşdirməliyik, çünki bu yalnız hər hansı bir sahibkar üçün deyil, hər bir şəxs üçün vacibdir.

Pul gəlir və maddi dəyərlər hesab edilə bilər.

Fiziki şəxslərdən, hüquqi şəxslərdən və dövlətdən gəlir əldə edə bilərsiniz.

İqtisadiyyatda gəlir müəyyən bir işdən və onun həyata keçirilməsi üçün xərclərdən ibarət olan şəxsin fəaliyyətindən sonra qalan gəlirdir.

Gəlir variantları barədə soruşarkən anlamaq lazımdır ki, əsas şey - qiymətləndirmə meyarları fərqli ola bilər və buna görə təsnifat bir olmayacaqdır.

Gəlir edənlərin növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Dövlət gəlirləri. Belə gəlirlər ölkənin büdcəsinə daxil olur. Mənbələr bütün mümkündür.

Şirkətin gəlirləri. Qəbullar

maliyyə şəklində və ya əmlak gəlir şəklində ola bilər.

Ticarət fəaliyyətindən gəlir. Burada izah etmək lazım deyil. Bir şeyin satışından gələn məbləğlər. Satıcıyı alır.

Əhalinin gəlirləri. Vətəndaşları maliyyə baxımından qəbul edənlər. Bu, əmək haqqı, təqaüd ödənişləri, fayda və sair ola bilər.

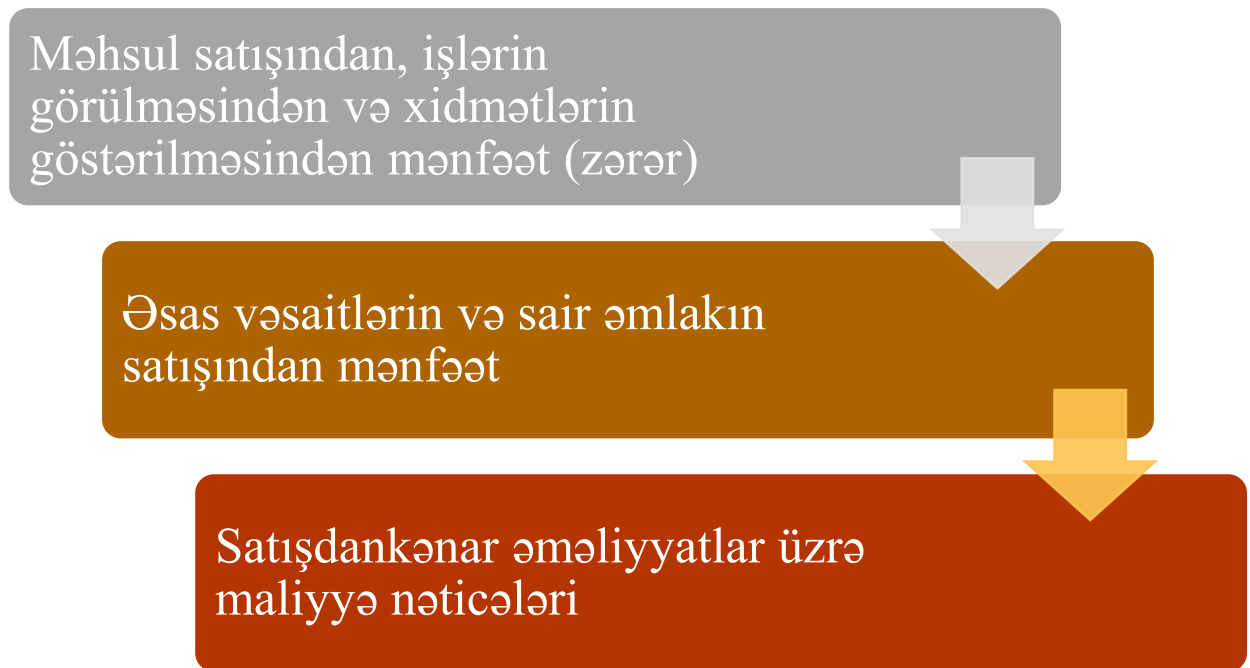
Mənfəət və gəlir bir-birinə kifayət qədər oxşar anlayışlar olsalar da onlar arasında kəskin fərqlər müşahidə olunmaqdadır. Ən əsası, ona görə ki, gəlir daha geniş anlayışdır. Mənfəət isə gəlirlərdən bütün xərclər, vergilər və digər dövlət rüsumları və ödənişləri də daxil olmaqla çıxılmaqla yerdə qalan maliyyə resursları hesab olunur. Başqa sözlə desək, mənfəət gəlirin xərclənməyən hissəsidir.

Mənfəətin sahibkarlıq fəaliyyəti işində maddi istehsal sferasında əmələ gəlmiş xalis gəliri əks etdirmiş iqtisadi kateqoriyadır. İstehsal amillərinin birləşdirilməyi və təsərrüfat subyektlərinin səmərəli istehsal fəaliyyətinin nəticəsi kimi məhsul istehsal edilir və alıcıya satılması prosesində əmtəə ismini alır. Müəssisə öz əmtəəsinə qiymət qoymaqla onu müştəriyə satır və ona görə mənfəəti ifadə etməyən daha çox pul gəlirləri (pul daxilolmaları) qazanır. Maliyyə nəticəsini aşkar etmək üçün isə daxilolmaları məsrəflərlə müqayisə etmək vacibdir. Nə zaman pul daxilolmaları məsrəfləri üstələyirsə burada maliyyə nəticəsi mənfəətli hesab edilir. Sahibkarın əsas məqsədi mənfəət qazanmaqdır, ancaq hər zaman o buna nail ola bilmir. Pul daxilolmaları zamanı maya dəyərinə bərabər ya da ondan az olarsa sahibkar nəinki istehsal, elmi-texniki və sosial inkişaf üzrə maliyyə mənbələrindən məhrum olur, beləki, onu müflisləşmə və s. problemlər gözləyir. Bazar əlaqələrinin önəmli kateqoriyası olaraq mənfəət bəzi funksiyalar yerinə yetirir:[1. Səh. 354]

- Mənfəət müəssisənin fəaliyyəti sayəsində əldə olunmuş iqtisadi səmərəni əks etdirir. Ancaq vahid göstərici olaraq mənfəətdən müəssisənin bütün fəaliyyətini dəyərləndirmək üçün istifadə etmək qeyri-mümkündür!
- Stimulverici funksiyanı yerinə yetirir. Özünümaliyyətləşdirmə prinsipinin həyata keçməsi mənfəətlə müəyyən edilir. Müəssisənin sərəncamında qalmış xalis mənfəət geniş təkrar istehsalın, elmi-texniki və sosial inkişafın maliyyətləşdirilməyi üçün kifayət etməlidir;
- Mənfəət fərqli səviyyəli büdcələrin formalaşmağı mənbəyi hesab edilir. Bu vergi formasında digər gəlirlərlə bərabər büdcənin gəlirlərini əmələ gətirir.

Ümumilikdə mənfəət siqnal vəzifəsini oynayaraq sahibkarı hansı sferaya investisiya qoymağa sövq edə bilir. Mənfəətə iqtisadi kateqoriya olaraq yanaşdıqda

onun barəsində mücərrəd danışırıq. Müəssisənin təsərrüfat ilə maliyyə fəaliyyətlərini planlaşdırarkən və dəyərləndirərkən mənfəətin konkret göstəricilərindən istifadə edilir. Onlardan ən başlıcası odur ki balans mənfəətidir. Balans mənfəəti - müəssisənin məhsul satışından mənfəət ilə istehsal və ya satışla bağlı olmayan gəlirlərini əhatə etməkdədir. Özündə 3 mühüm elementi birləşdirir. Bu elementlər aşağıdakı sxem vasitəsilə verilibdir.

Sxem 2.5. Balans mənfəətinin elementləri.

Mənbə: В.С.Карелин. Финансы корпораций. Учебник, Москва, 2005 г kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Mənfəətin bölüşdürülməyi sistemində təsərrüfat subyektlərinin, dövlət ilə hər hansı bir işçinin mənafeyi nəzərə tutulmalıdır. Müəssisədə mənfəətin bölüşdürülməyinin aşağıdakı bəzi prinsipləri var: [5. Səh.341]

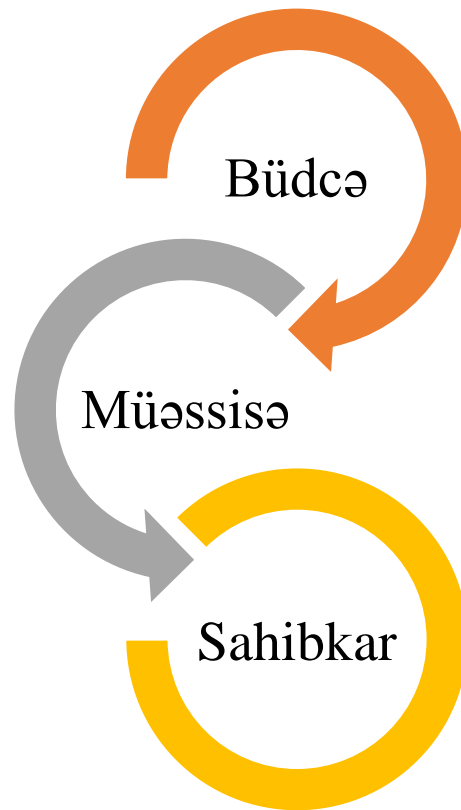
- Ölkə qarşısında olan maliyyə öhdəçiliklərinin ilk növbədə yerinə yetirilməyi;
- mənfəət hesabına da geniş təkrar istehsalın tələbatlarının ödənilməyi;
- mənfəətdən sosial-mədəni ehtiyaclar üzrə istifadə və s. tədbirlər.

İndiki dövrdə mənfəətin məbləğindən müəssisənin özünümaliyyələşdirmə perspektivlərindən çox asılıdır. Belə bir qayda əvvəllər də tətbiq edilirdi . Ancaq bu

müəssisələrə aid olunmur. Çox zaman büdcə maliyyələşməyindən də istifadə olunurdu. Ancaq bazar münasibətləri mühitində kommersiya hesabatının tətbiqi sayəsində özünümaliyyələşdirmə bütöv və ardıcılıqla həyata keçirilir və müəssisələrdə istehsalın genişləndirilməyi ilə bağlı xərclərin əsas etibarilə mənfəət hesabına aparılmağına zəmin yaranır.

Bazar münasibətləri mühitində mənfəətin bölüşdürülməyi və istifadəsi yönündə müəyyən olunan vaxt mütləq bazarın daha çox konyukturası nəzərə alınmalıdır. Odur ki, bazarın konyukturası müəssisənin istehsal gücünün çoxaldılmasını tələb edə bilər. O vaxt buna müvafiq olaraq müəssisədə istehsal ilə sosial inkişaf fonduna ayırmaların məbləği aşkar ediləcəkdir.

Məzmununa əsasən mənfəətin bölüşdürülməyini üç yöndə nəzərdən keçirmək zəruridir. Həmin istiqamətlər aşağıdakı sxemdə əhatəli verilmişdir.

Sxem 2.5. Məzmununa görə mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətləri

Mənbə: Zeynalov F.Z. «Maliyyənin əsasları». Bakı-2008 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, mənfəət bu üç həlqə arasında ayrılır. Bölgü zamanı qeyd olunan həlqələr arasında nisbətlər əhəmiyyətli şəkildə müəssisənin fəaliyyətinin əhəmiyyətliliyinə ikitərəfli təsir edə bilər: mənfə və müsbət.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin bölüşdürülməyi zamanı sahibkarların mənafeələrinin müdafiə edilməsi də əsas prinsip olaraq qəbul edilməlidir. Balans mənfəətindən vergilər və başqa məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra əldə edilən məbləğ xalis mənfəətdir. Xalis mənfəətin bölüşdürülməyi firmadaxili planlaşdırmanın bir yəndür. Mənfəətin bölüşdürülməsi ilə istifadəsi qaydası müəssisənin nizamnaməsindən təsbit edilir. İndiki şəraitdə dövlət mənfəətin bölüşdürülməyini qanunvericilik əsasında tənzimləyir. Vergi güzəştləri üsulu ilə bərabər onun istehsal və qeyri-istehsal xarakterli kapital qoyuluşlarına, sosial məqsədlərə, xeyriyyə məqsədlərinə, təbiəti qorunma tədbirlərinə istiqamətlənməsinə təsir göstərir.

Mənfəətin bölgüsü ilə istifadəsi bir-birilə əlaqəli olan proseslərdir. Mənfəət həcmnin aşkar edilməsi və onun istifadə yənləri təsərrüfatçılıq üsulları və qanunvericilik nəzdində aşkar olunur. Mənfəətdən biurinci növbədə vergi qanunvericiliyi nəzdində büdcəyə vergi ödənilə bilər.

Bazar münasibətləri mühitində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzim olunmasının əsas iqtisadi vasitələrindən birini dövlət vergiləri, eyni zamanda mənfəətdən vergi təşkil etməkdədir. Ayrı-ayrı gəlirlər üçün müəyyən olunmuş vergilərin səviyyəsini dəyişərək, vergi güzəştləriedərək, vergi almalı olan minimum səviyyəsini aşağı salaraq dövlət iqtisadi tsiklə təsir göstərmək, yüksək inkişaf tempini ətmin etməyə çatılışır. İqtisadi dirçəliş ilə yüksəliş zamanında dövlət xüsusi kapital qoyuluşu ilə tədiyə qabiliyyətli tələbi azaltmaq üçün mənfəət vergisinin səviyyəsini çoxaldır, durğunluq zamanı isə əksinə və iqtisadi artımı həvəsləndirmək üçün sahələrin inkişafına kapital qoyuluşlarını sürətləndirmək üçün dövlət həmin sahələrdən götürülmüş vergini xeyli azalda bilər.

İndi müəssisələrdə mənfəətin bölgüsü aşağıdakı yənlərdə aparılır: öncə mənfəətdən qanunvericilik nəzdində aşkar edilmiş normalarla büdcəyə vergi

ödənilməkdədir. Bazar iqtisadiyyatı mühitində mənfi hallara qarşı nizamlaşdırıcı alət olaraq dövlət vergilərindən çox istifadə edir. Lakin vergilər ilə bütün vergi sistemi bazar iqtisadiyyatı mühitində iqtisadiyyatın idarə olunmasında güclü alət olaraq çıxış etməlidir. Təkcə vergilər dövlət mənafeyi ilə bərabər sahibkarların, müəssisə ilə təşkilatların kommersion mənafehinin əlaqələndirilməyini təmin etməlidir. Vergilərin yardımı ilə ölkə, büdcə, bank, baş idarə və s. müəssisələrin, təşkilatların (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) ilə sahibkarların qarşılıqlı maliyyə əlaqələri müəyyən olunur.

İdarəetmənin inzibati amirlik üsulları iqtisadi üsullara keçdiyi bir mühitdə bazar iqtisadiyyatını tənzimləyən bir alət olaraq vergilərin rolu və əhəmiyyəti get-gedə artır. Vergilər ilə xalq təsərrüfatının ən mühüm sahələrin inkişafına, zərərli işləmiş müəssisələrin ləğv olunmasına və s. çatmaq olar. Vergilər ilə iqtisadiyyatı böhran durumundan çıxarmaq və ölkənin maliyyə durumunu sabitləşdirmək mümkündür. Vergilərdən istifadə edərək sahibkarlığın inkişafına, istehsalın genişləndirilməyinə, antiinhisar siyasətinin gerçəkləşdirilməsinə və s. nail olmaq olar.

Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinə müvafiq olaraq sanksiya formasında büdcəyə ödənilən məbləğlər qeyri-satış əməliyyatlarından məsrəflərin tərkibinə daxil olunmur və lakin müəssisənin sərəncamında qalmış mənfəətin azaldılmağına məxsus edilir. Nəticədə, müəssisələrdə ümumi mənfəət bölüşdürülməmişdən öncə mütləq korrektə olunmalıdır. Yəni, onun məbləği ya azaldılmalı və ya çoxaldılmalıdır. Odur ki, ümumi mənfəət sair satışından əldə olunan gəlirlər hesabına çoxaldılır (məsrəflər olduqda isə azaldılır). Ancaq vergiyə cəlb edilən mənfəəti hesablamaq məqsədilə ümumi mənfəət aşağıdakılara görə azaldılmalıdır: [3. Səh. 321]

- özünəməxsus səhm ilə istiqrazların satışından gəlirlər, faiz, dividend;
- əmlakın icarəyə verilməyindən gəlirlər; ehtiyat fondlarına ayırmalar (ehtiyat fonduna ayırmalar). Nizamnamə fondunun 25%-dən, vergiyə cəlb edilən mənfəətin isə 50%-dən artıq ola bilər);

- vergi güzəştləri; Vergi güzəştləri sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına, belə ki, texnikanın tətbiqinə, istehsalın genişləndirilməyinə, işçilərin sosial müdafiəsinin yüksəldilməyinə və s. xidmət etməlidir.

Nəticədə, yuxarıda qeyd olunanlar ümumi mənfəətdən çıxıldıqdan sonra, yerdə qalmış mənfəət vergiyə cəlb edilən mənfəət hesab edilir. Vergiyə cəlb edilən mənfəət əsaslı şəkildə müəssisənin faktiki maliyyə nəticələrindən fərqlənməkdədir. Məqsədəuyğun olardı ki, mənfəət vergisinin məbləği müəssisənin balans mənfəətinin təqribən üçdə bir hissəsindən artıq olmasın. Əks şəkildə müəssisədə işin əhəmiyyətliyinin yüksəldilməyinə və mənfəətin həcmünün artırılmağına maraq azalar.

Mənfəətin geridə qalan üçdə iki hissəsi isə müəssisə və onun sahibkarları arasında bölüşdürülməkdədir.

Təşkilatın (müəssisənin) gəlirləri aktivlərin alınması və öhdəliklərin geri qaytarılması nəticəsində iqtisadi mənfəətlərin artmasıdır və bu təşkilatın kapitalının artmasına səbəb olur; adi fəaliyyətdən - məhsulların satışından, işin yerinə yetirilməsi ilə bağlı gəlirdən, xidmətlərin göstərilməsindən gəlir; aktivlərin (pul, digər əmlak) alınması və (və ya) öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində bu mənfəətin artmasına səbəb olan iqtisadi mənfəətin artması. Digər hüquqi və fiziki şəxslərdən daxilolmalar gəlir kimi tanınmır:

- vergilərin miqdarı;
- komissiya müqaviləsi və digər oxşar müqavilələr üzrə öhdəlik sahibi və s.
- məhsulların, işlərin, xidmətlərin əvəzləşdirilməsi qaydasında;
- əmanət;
- Kreditin geri qaytarılması.

Satışdan əldə edilən gəlirlər müştəri ilə müqavilədə müəyyən edilmiş qiymətlər əsasında hesablanır. Gəlir pul vəsaitlərinin daxilolma və / və ya alacaq dəyərində bərabər olan pul məbləğində hesablanmış məbləğdə uçota alınır.

Müəssisələrin gəlirləri maliyyə resurslarının əsas mənbəyidir.

Məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilən gəlirlərin artması ticarət təşkilatlarının maliyyə gəlirlərinin artması üçün əsas şərtidir.

məhsulların satışından gəlir həcmi kəmiyyət və məhsullarının keyfiyyətinə və sıra, eləcə də qiymətlərin və tariflərin səviyyəsi əsasən asılıdır.

Qəbul edilən gəlirlər hesabına xammal, material, yanacaq, enerji və s. Alınması üçün xərclənən pul vəsaitləri geri qaytarılır, gəlirlərin bir hissəsi pul yığılması üçün amortizasiya fonduna keçir. Əsas fəaliyyətdən əldə edilən gəlirin əlavə olaraq təşkilatların əsas fəaliyyətinə aid olmayan məhsulların satışından əldə etdiyi gəlirlər ola bilər. Xalis mənfəət, müxtəlif ayırmalar, vergilər və digər ödənişlər balans mənfəətindən çıxıldıqdan sonra şirkətlə qalan puldur. Xalis mənfəət istehsal prosesləri üçün maliyyələşdirmə mənbəyidir. O, həmçinin ehtiyat fondu yaradır və bununla da işgötürən kapital artmaqdadır.

Xalis mənfəətin miqdarına təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

- vergi və digər ödənişlərin məbləği;
- malın / xidmətin satışından şirkətin gəlirləri;
- xərc qiyməti.

Xalis mənfəət bir neçə mərhələdə hesablanır.

- İlk addım mal istehsalı üçün nə qədər pul xərcləndiyini hesablamaqdır (materialın dəyəri də nəzərə alınır).
- Sonra ümumi gəlir hesablamaq lazımdır. Ümumi gəlirin istehsal xərclərini gəlirdən çıxması (yəni malların satışından əldə edilən vəsaitlər) nəticəsidir.

Ümumi mənfəətə təsir edən amillər iki növə bölünür: daxili və xarici. Daxili müəssisənin idarə edilməsindən asılıdır. Burada bunlar:

- ticarətin səmərəliliyi;
- malların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması;
- çıxış artımı;
- istehsal xərclərinin azaldılması;
- istehsalat imkanlarının səmərəli (ən səmərəli) tətbiqi;
- genişləndirmək üçün iş;
- effektiv reklam kampaniyası.

Xarici amillərə gəldikdə, rəhbərlik onlara təsir edə bilməz. Bunları sıralayırıq:

- müəssisənin yeri;

- bölgədə ekoloji vəziyyət;
- təbii xüsusiyyətlər;
- dövlətin biznes dəstəyi;
- ölkədə və dünyada siyasi vəziyyət;
- iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri (ölkə və dünya);
- nəqliyyat və zəruri resurslar.

Bir çox digər iqtisadçılar kimi Sayın sahibkarlıq mənfəətinin təfsiri işçilərin əmək haqqından əsaslı olaraq fərqlənməyən bir idarə haqqı ilə doludur. Səya görə sahibkarlıq mənfəətinin miqdarı, sahibkarların əmək bazarında tələbat və təklif nisbətindən asılıdır və bu məhsulun yüksək dəyəri üç səbəblə təmin edilən kifayət olmayan təchizatla izah olunur:

- Təşəbbüsəkarın payı sahibindən borc almaq üçün müvafiq nüfuza və bəxtiyar olmalıdır.
- Təşəbbüsəkar bir insanda ən müxtəlif intellektual və psixoloji keyfiyyətlərin nadir birləşməsi kimi başa düşülən, düzgün qərarlar qəbul etməyə və başqalarının onları yerinə yetirmək üçün təşviq etməyə imkan verən "idarəetmə qabiliyyətinə" sahib olmalıdır.
- Bir müəssisənin fəaliyyətinə məruz qaldığı və heç bir şəkildə sahibkarın dəyərinə aid olmayan yüksək risk, lakin nəticəsi sonuncunun maddi rifahına və onun biznes nüfuzuna təsir göstərə bilər.

Daha sonra, marjinalist nəzəriyyələrin inkişafı ilə sahibkarlıq problemi neoklasik mikroekonomik təhlildən itdi. Bir balans şəraitində ümumi məhsul tamamilə istehsal etmə faktorlarına görə ödənilirsə, bu amillərin miqdarı və adı əhəmiyyətsizdir və tədqiqata zidd olmasa, bu kimi narahat edən fenomenə sahibkarlıq kimi öz əksini tapa bilər. Bununla yanaşı, Neo-Avstriya məktəbinin (L. von Mises və onun ardıcılıarı) fikirlərinə riayət edən iqtisadçılar sahibkari iqtisadiyyatda əsas rol oynayır.

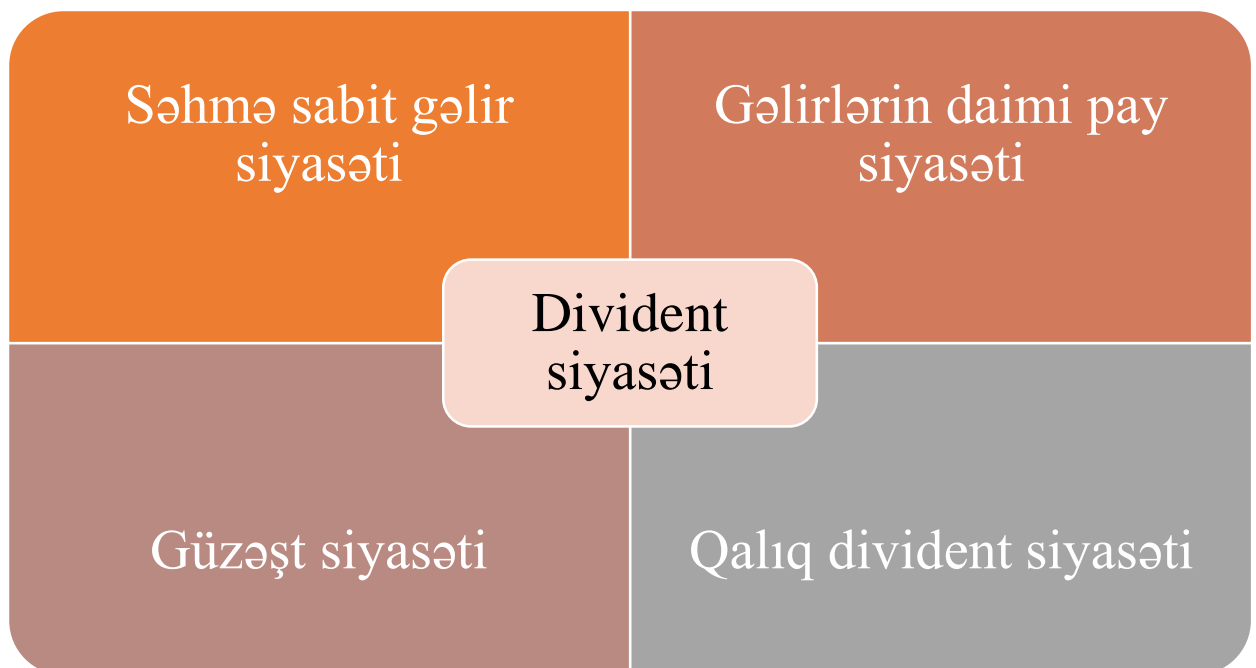
İqtisadi mənfəət mümkün gəlir investirlərin gözləmələrini qarşılamaq üçün zəruri minimum müəssisənin investisiya kapital qaytarılması müqayisə etmək, eləcə də pul vahidlərinin nəticəsində fərq ifadə edir.

FƏSİL III. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ DIVIDENT SİYASƏTİ.

3.1. Müəssisələrdə dividend siyasətinin mahiyyəti və onu müəyyən edən amillər.

Divident dedikdə, səhm sahibinin sahib olduğu səhmlərdən əldə etdiyi qazanc başa düşülür. başqa sözlə desək, dividend hər bir müəssisə və yaxud da təşkilatın səhmdarının və yaxud da təsisçisinin səhmlərindən əldə etdiyi elə qazanc başa düşülür ki. bu qazanc xalis gəliri əhatə edir, yəni ki, vergilər və digər ödənişlər çıxıldıqdan sonra səhmdarın səhmdən götürdüüyü xalis gəlir dividend hesab olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, səhmdarlar qoyduqları kapitalı dividend şəklində əldə edirlər. dividendin səviyyəsi isə müəssisələrin fəaliyyətinin davamlılığından və eyni zamanda da müəssisələrin gəlirli, rentabelli fəaliyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Müəssisə və yaxud da təşkilat nə qədər gəlirli fəaliyyət göstərərsə, səhmdarın dividenti də bir o qədər yüksək olar. Məhz bu səbəbdəndir ki, hər bir müəssisədə maliyyə menecmentinin təşkili ilə yanaşı. dividend siyasətinin də həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Praktiki olaraq, müəssisələr dividend siyasətinin müxtəlif növlərindən istifadə edirlər. Həmin növlər aşağıdakı sxem vasitəsilə təhlil edilmişdir.

Sxem 3.1. Divident siyasətinin növləri.

Mənbə: R.A.Hill. "Strategic Financial Management". 1 Edition. 2009

Sxem 3.1-dən də göründüyü kimi dividend siyasətinin ən çox istifadə edilən növləri səhmə sabit gəlir siyasəti, güzəşt siyasəti, qalıq dividend siyasəti və gəlirlərin daimi pay siyasətidir. Səhmə sabit gəlir siyasəti dedikdə, bir səhmdən əldə olunan sabit gəlirlərin məcmusu başa düşülür. müəssisələrin böyük əksəriyyətində səhmdarın gəlirinin əsasında dividend dayandığından, xarici və daxili investorlar dividend siyasətinin bu növündən daha çox istifadəni üstün tuturlar. Bütün bunlarla yanaşı səhmə sabit gəlir siyasəti müəssisələrin fəaliyyətində riskin azlığı ilə müşahidə olunur. Belə ki, bu siyasətin ən əsas qayəsi zərərin həddi artsa belə, müəssisə ilk öncə özünün səhmlərini qoruyub saxlamalıdır.

Gəlirlərin daimi pay siyasəti dedikdə isə, səhmdarlara mənfəətin müəyyən bir hissəsinin faiz şəklində ödənilməsini təmin edən siyasət başa düşülür. bu halda səhmdarların mənfəəti tez-tez dəyişir. Bu siyasətin əsas xüsusiyyəti onunla ifadə olunur ki, səhmdarın gəliri və yaxud da dividenti stabil deyildir və mənfəətin səviyyəsindən asılıdır. Əgər mənfəət azalarsa səhmdarın dividenddən əldə etdiyi payın həcmi də azalmış olar və hətta müəssisə zərərlə işlədiyi dövrdə heç bir mənfəətdən söhbət gedə bilmədiyi üçün belə bir iqtisadi şəraitdə səhmdarların mənfəəti 0 həddinə qədər düşə bilər.

Güzəşt siyasəti dedikdə isə, səhmdarlara aşağı həcmdə. Lakin stabil olan dividendin ödənilməsi prosesi başa düşülür. belə ki. bu siyasətin əsas xarakterik xüsusiyyəti onunla ölçülür ki, müəssisə az və ya çox mənfəət əldə etməsindən asılı olmayaraq, sahibkar eyni həcmdə dividenti əldə etmiş olacaqdır.

Qalıq dividend siyasəti isə müəssisənin investisiya imkanları daraldığı zaman istifadə olunur. Belə ki. müəssisə mənfəət əldə etdikdən sonra, həmin mənfəətin bir hissəsinin investisiya ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf olunması, yerdə qalan mənfəətin isə qalıq dividend siyasəti vasitəsilə səhmdarlara ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Divident siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə olunan əsas anlayışlardan biri də maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsidir. Maliyyə nəzarəti dedikdə, iqtisadi münasibətlər sistemində müxtəlif təsərrüfat formalarında, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, hazırlanması, habelə

maliyyənin düzgün təşkilinin özünəməxsus forma və metodlarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Maliyyə nəzarəti əsasən, iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəricilərindəki tarazlığın pozulması, eləcə də makro və mikro iqtisadi tənzimlənmə prosesində uyğunsuzluqları aşkara çıxartmaq üçün istifadə olunan nəzarət mexanizmidir. Maliyyə nəzarəti sahəsinə müəssisə, idarə təşkilatlarda pulun idarə olunması, xərclər və xərc istiqamətləri, mənfəət və mənfəət istiqamətləri üzərində nəzarət daxildir. Burada qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, əsas gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, xərc istiqamətlərinin əhatəli və detallı təhlilinin aparılması daxildir.

Maliyyənin ən vacib və böyük əhəmiyyət kəsb edən funksiyası kimi bölgü funksiyasını qəbul etdiyimiz bir anda, demək ki, bölgüyə nəzarət də olmalıdır. Hara? Nə qədər? Nə üçün? Bu suallara cavab vermək üçün maliyyənin bölgü funksiyası ilə yanaşı bölüşdürülmüş maliyyə resurslarının hara, nə qədər və nə səbəbə bölüşdürüldüyünü aydınlaşdırmaq lazımdır. Çünki bölgü kortəbii və özbaşına həyata keçirilə bilməz və ciddi nəzarət mexanizmini təmin edən anlayışdır. Maliyyə nəzarətinin əsas məzmunu və yönü məhsuldar qüvvələrin daha çox inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal əlaqələrindən asılı olaraq dəyişir. Maliyyə nəzarəti sferasına pul, istehsal, bölgü, mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi ilə istehlakı daxil olunur.

Maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri bunlardır:

- ✓ İqtisadi qanunların tələblərinə riayət olunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Milli gəlirin və ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü və təkrar bölgüsü;
- ✓ Büdcənin tərtib edilməsi və büdcə nəzarətinin təmin edilməsi;
- ✓ Vergi nəzarətinin təmin edilməsi.

Nəzarət mexanizmi nəzarət funksiyasını həyata keçirən fəaliyyətlərdən ibarətdir. Həmin fəaliyyətlərə isə aşağıdakılar aiddir: [34. Səh. 441]

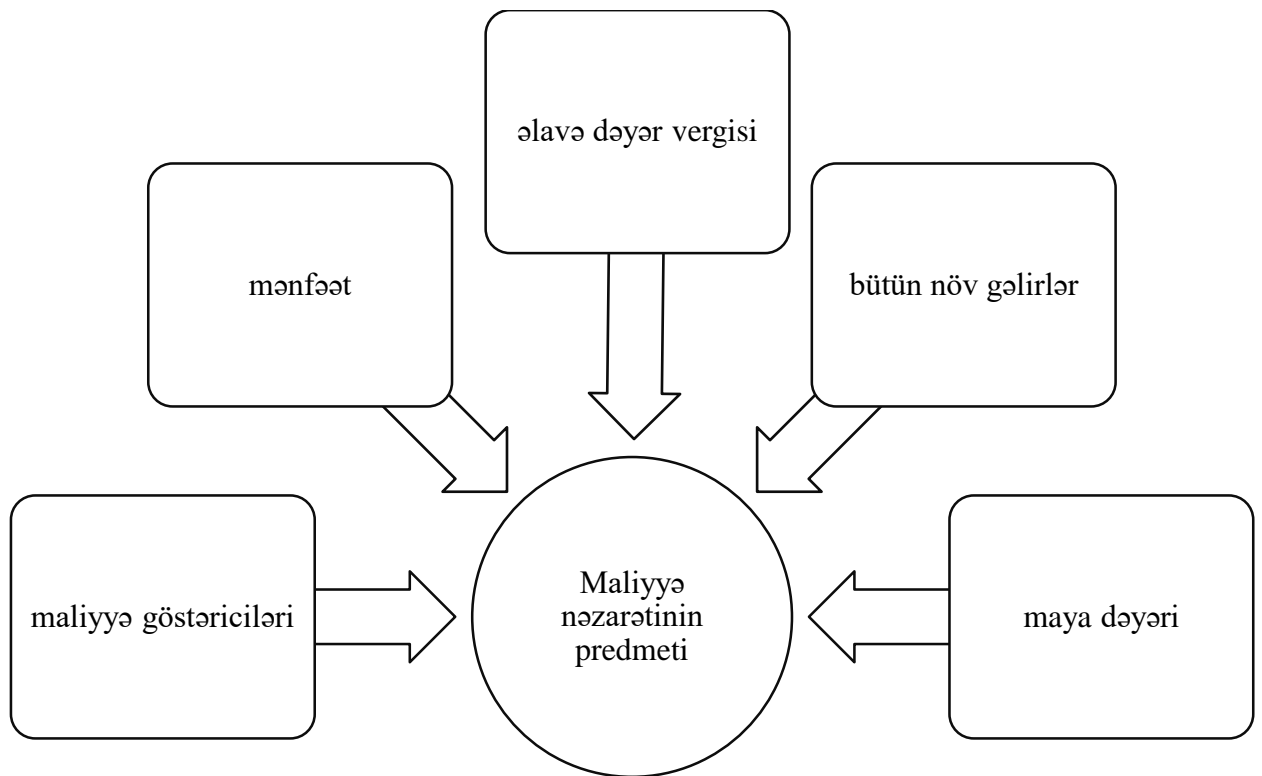
- ✓ Nəzarətin predmetinin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ Nəzarət metodu və vasitəsinin seçilməsi;
- ✓ Nəzarət subyektinin səlahiyyətlərinin aşkara çıxarılması;
- ✓ Nəzarət prosesinin reallaşdırılması;

✓ Nəzarətin nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsinin təmin olunması.

Aydındır ki, maliyyə nəzarəti pul fondlarının yaranması, maliyyə axınlarının idarə olunması, gəlir və xərc istiqamətlərinin müəyyən olunması sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatların bu sahə üzrə prioritet hesab etdikləri fəaliyyətlərini tənzimləyən nəzarət mexanizmidir. Eyni zamanda da maliyyə nəzarəti istehsal fondlarından səmərəli istifadəni, istehsalın qiymət strukturunu tənzimləyən əsas mexanizmdir.

Maliyyə nəzarətinin əsas predmetini həm dar mənada, həm də geniş mənada xarakterizə edən iki əsas məsələ təşkil edir. Geniş mənada maliyyə nəzarətinin predmeti dedikdə, təkrar istehsalın bütün mərhələlərini, eləcə də idarəetmə səviyyələrini özündə əks etdirən nəzarət mexanizmi başa düşülür. Dar mənada maliyyə nəzarətinin predmetinin əsasında isə dövlət büdcəsinin tənzimlənməsini həyata keçirən nəzarət mexanizmi dayanır. Birinci vəziyyətdə maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal əlaqələrini əks etdirmiş iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü ilə məhsul mübadiləsi prosesində yaranan maliyyəsidir. İkinci vəziyyətdə maliyyə nəzarətinin predmeti ölkə büdcəsinin həm onun formalaşmağı mərhələsində, həmçinin də onun bölüşdürülməsi ilə istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya edilmiş vəsaitləridir.[44]

Maliyyə nəzarətinin predmeti aşağıdakı sxemdə ətraflı təsvir olunmuşdur: [12, 17]

Sxem 3.2. Maliyyə nəzarətinin predmeti

Mənbə: “Maliyyə nəzarəti və audit”. mühazirə materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Maliyyə nəzarətinin obyektini dedikdə isə, təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesinin nəticəsi olaraq yaranan pul münasibətləri və onların bölgüsü prosesi başa düşülür. Maliyyə nəzarətinin əsasında dayanan maliyyə yoxlaması dəyər göstəriciləri əsasında yoxlanılır. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin iki əsas aspekti əhəmiyyət daşıyır. Həmin aspektlərə aşağıdakılar aiddir:

- ✓ Maliyyə resurslarının və maddi dəyərli olanların qorunmasının, hesabat və qeydiyyat məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması və dövlət maliyyə qanunvericiliyinə riayət olunmasının təmin edilməsi mexanizmi
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalın daimiliyinin və ya fasiləsizliyinin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkara çıxarılması ilə əlaqədar nəzarət mexanizminin formalaşması məqsədilə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

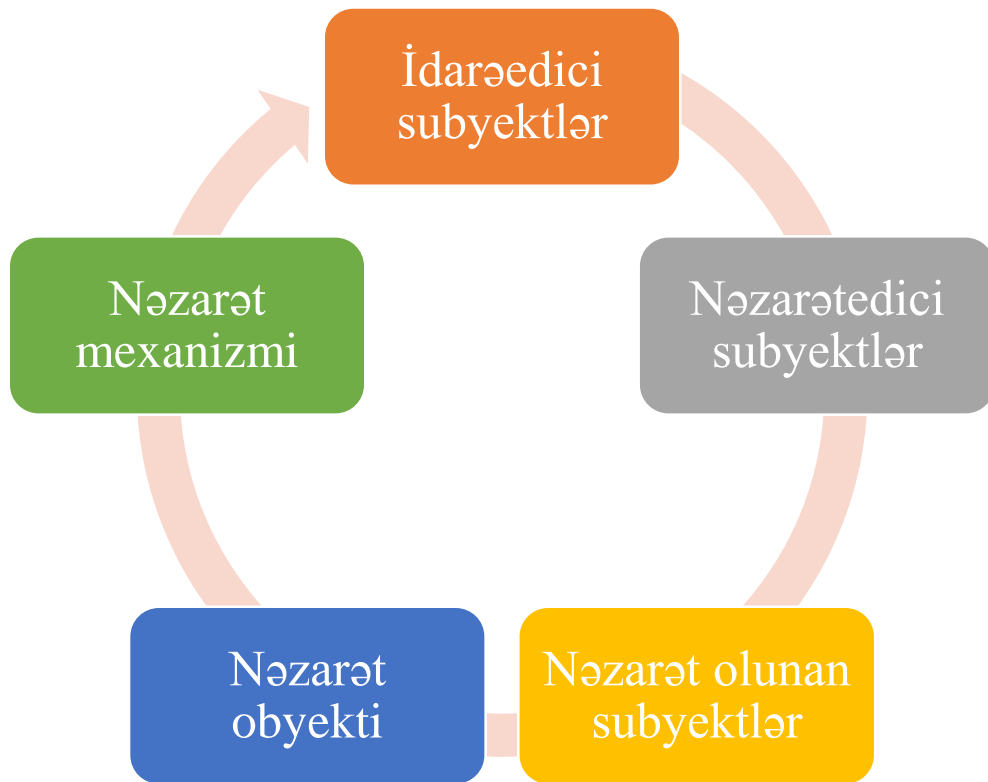
Ümumdövlət maliyyə nəzarəti bir neçə elementdən təşkil olunmuşdur. Həmin elementlərin əsasları aşağıdakılardır: [44]

- ✓ Maliyyə nəzarətini həyata keçirən nəzarət subyekti;
- ✓ Maliyyə nəzarəti subyektinin yoxladığı nəzarət obyekt;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin yoxlamalı olduğu nəzarət predmeti;
- ✓ Nəzarət prinsipi;
- ✓ Nəzarət metodu və ya metodikası;
- ✓ Nəzarət texnikası və texnologiyası;
- ✓ Maliyyə nəzarəti nəticəsində nəzarət subyektinin qəbul etmiş olduğu qərarlar;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisə idarə və təşkilatlarda isə maliyyə nəzarətinin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ İdarəedici subyektlər;
- ✓ Nəzarətedici subyektlər;
- ✓ Nəzarət olunan subyektlər;
- ✓ Nəzarət obyekt;
- ✓ Nəzarət mexanizmi.

Maliyyə nəzarətinin əsas elementləri aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli verilmişdir.

Sxem 3.3. Maliyyə nəzarətinin elementləri

Mənbə: Maliyyə nəzarəti.

https://az.wikipedia.org/wiki/Maliyy%C9%99_n%C9%99zar%C9%99ti

İdarəedən subyektlər iki əlamətə görə təsnifatlaşdırılır. Həmin əlamətlər bunlardır:

- ✓ iştirak əsasına görə
- ✓ tərkibinə görə.

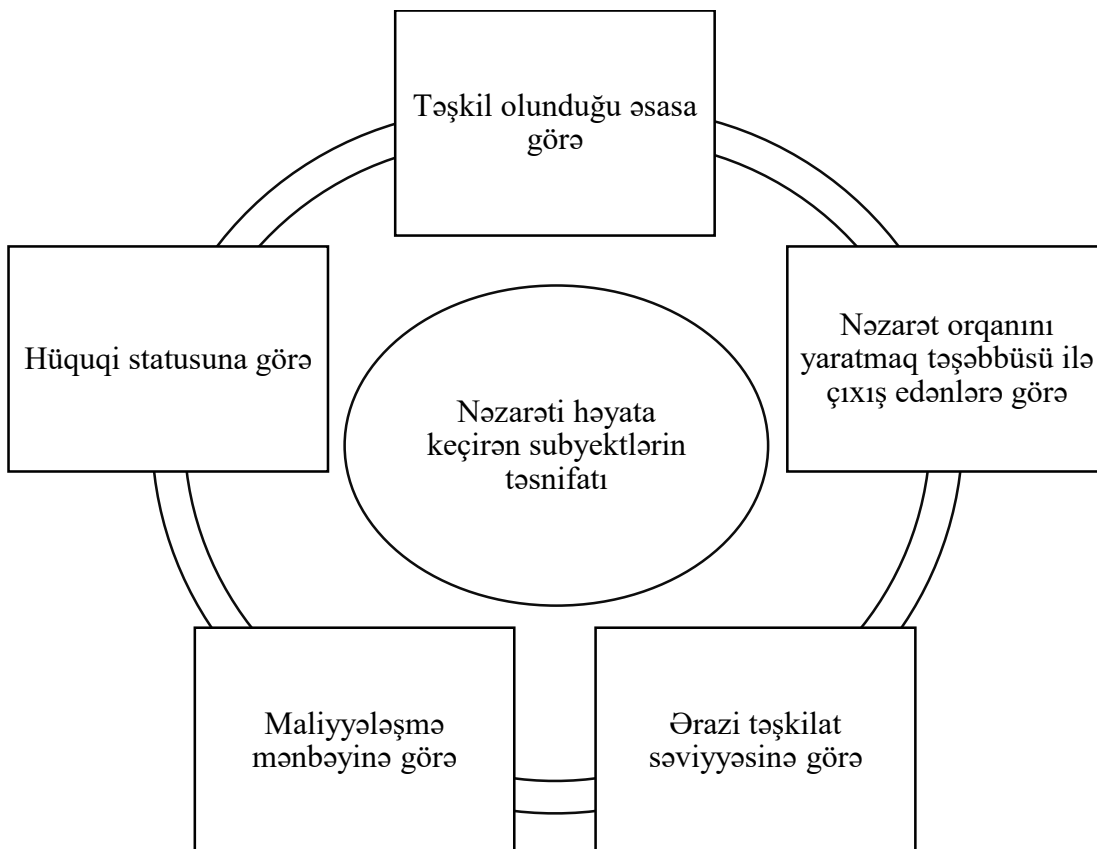
İştirak dərəcəsinə görə idarəedən subyektlər ayrıca, yəni birbaşa idarəedən subyektərə və təmsilçi vasitəsilə idarəedən subyektlərə bölünür. Tərkibinə görə isə idarəedən subyektlər vahid rəhbərlik, yəni təkbaşına rəhbərlik edən idarəedən subyektlərə və kollegial idarəedən subyektlərə bölünür.

Nəzarəti həyata keçirən subyektlər isə aşağıdakı qruplara əsasən təsnifləşdirilir:
[12, 30]

- ✓ Təşkil olunduğu əsasa görə;
- ✓ Hüquqi statusuna əsasən;
- ✓ Nəzarət orqanını yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edənlərə əsasən;

- ✓ Maliyyələşmə mənbəyinə görə;
- ✓ Ərazi təşkilat səviyyəsinə görə.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə təsnifatlaşdırılan nəzarəti həyata keçirən subyektləri aşağıdakı sxemlə göstərə bilərik: [12, 30]

Sxem 3.4. Nəzarəti həyata keçirən subyektlərin təsnifatı.

Mənbə: "Maliyyə nəzarəti və audit". mühazirə materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Təşkil edildiyi əsasa görə nəzarəti gerçəkləşdirən subyektlərə aşağıdakılar aiddir: [12, 31]

- ✓ Dövlətin Konstitusiyası əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Buna əyani misal olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasını göstərmək olar.

✓ Qanunvericilik aktları və qanun əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura isə Vergilər Nazirliyini, Maliyyə Nazirliyini, sığorta nəzarəti, xəzinədarlıq agentliyini və digərlərini daxil etmək olar;

✓ “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı” haqqında Azərbaycan respublikasının Qanununa əsasən yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər.

✓ Daxili sərəncam sənədlərinə əsasən yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura isə, daxili audit söbəsi, müəssisə, idarə və təşkilatların təftiş şöbələri və s. aiddir.

Nəzarət orqanını yaratmaq məqsədilə çıxış edənlərə əsasən nəzarəti gerçəkləşdirən subyektlərin təsnifatına aşağıdakılar aid edilir: [12, 39]

✓ Normativ hüquqi aktın tələbinə əsasən təşkil olunan nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura əsasən, komməriya banklarının daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətlərinin təftiş komissiyalarını daxil etmək olar;

✓ İdarədən subyektin özünün təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu tipli subyektlərə müəssisə, idarə və təşkilat rəhbərinin göstərişinə əsasən yaradılmış daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətinin daxili təftiş bölmələrini misal göstərmək olar;

✓ Öz təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində rəsmi qeydiyyatdan keçmiş auditor şirkətləri çıxış edir.

Ərazi təşkilat səviyyəsinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlərə isə beynəlxalq, dövlət, regional və ayrıca olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərində və qurumlarda yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlərə bölünür.

Maliyyələşmə mənbəyinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilir; [12, 41]

✓ Bütçə hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Əsasən belə subyektlərə dövlət və yerli nəzarət orqanlarını misal göstərmək olar.

✓ Sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə, idarə və təşkilatların müraciətləri əsasında audit şirkətləri tərəfindən maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesi başa düşülür.

✓ Təsisçi hesabına yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində təsisçi tərəfindən seçilmiş və müəyyən edilmiş daxili audit xidməti çıxış edir.

✓ Müxtəlif mənbələr hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu subyektlərə isə ictimai nəzarət orqanlarının daxil etmək olar.

Hüquqi statusuna görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər dövlət və bələdiyyə, kommersiya və ya auditor, təsərrüfat daxili və ictimai olmaqla dörd əsas təsnifat üzrə qruplara ayrılır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə nəzarətinin təşkil olunmasının əsas məqsədi xərclərin və gəlirlərin balansının tənzimlənməsini təmin etmək, istehsal üzrə əsas xərc istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, istehsaldan əldə olunmuş mənfəəti digər istehsal sahələrinə investisiya olunmasını təmin etmək, pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti bu məqsədlərə çatmaq üçün əsasən aşağıdakı vəzifələri icra edir:[12. Səh. 196]

- ✓ Maliyyə resurslarına olan tələbatlar və resursların formalaşması arasındakı tarazlığın təmin edilməsi;
- ✓ Maliyyə öhdəliklərinin dövlət büdcəsi qarşısında tam həcmdə və zamanında təmin olunması;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməsinə, uçot ilə hesabat işlərinin düzgün qurulmasına kömək etmək;
- ✓ Qüvvədə olan mövcud qanunvericilik ilə normativ aktlara riayət edilməsinə nəzarətin təmin olunması;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək aktivliyə nail olunmasının təmin olunması.

Beləliklə, dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəldik ki, maliyyə nəzarəti dedikdə, iqtisadi münasibətlər sistemində müxtəlif təsərrüfat formalarında, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, hazırlanması, habelə maliyyənin düzgün təşkilinin özünəməxsus forma və metodlarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Maliyyə nəzarəti əsasən, iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəricilərindəki tarazlığın pozulması, eləcə də makro və mikro iqtisadi tənzimlənmə prosesində uyğunsuzluqları aşkara çıxartmaq üçün istifadə olunan nəzarət mexanizmidir. Maliyyə nəzarəti sahəsinə müəssisə, idarə təşkilatlarda pulun idarə olunması, xərclər və xərc istiqamətləri, mənfəət və mənfəət istiqamətləri üzərində nəzarət daxildir. Burada qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, əsas gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, xərc istiqamətlərinin əhatəli və detallı təhlilinin aparılması daxildir.

Maliyyə nəzarətinin əsas predmetini həm dar mənada, həm də geniş mənada xarakterizə edən iki əsas məsələ təşkil edir. Geniş mənada maliyyə nəzarətinin predmeti dedikdə, təkrar istehsalın bütün mərhələlərini, eləcə də idarəetmə səviyyələrini özündə əks etdirən nəzarət mexanizmi başa düşülür. Dar mənada maliyyə nəzarətinin predmetinin əsasında isə dövlət büdcəsinin tənzimlənməsini həyata keçirən nəzarət mexanizmi dayanır. Birinci vəziyyətdə maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal əlaqələrini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü ilə məhsul mübadiləsi zamanı yaranan maliyyəsidir. İkinci vəziyyətdə maliyyə nəzarətinin predmeti ölkə büdcəsinin həm onun formalaşmağı mərhələsində, həmçinin də onun bölüşdürülməsi ilə istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya edilmiş vəsaitləridir.

3.2. Divident ödənişlərinin növləri və onların mənbələri.

Dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində tam təsərrüfat hesablı və ya maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə olaraq müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərliyinin idarəetmə qərarlarından asılı olan prosesdir. Mürəkkəb

bazar iqtisadiyyatı şəraitində istəre tam təsərrüfat formasında, istərsə də maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilmə prosesi xeyli mürəkkəbləşir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsinin ən əsas funksiyası tənzimətmə və nəzarətdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması bilavasitə olaraq rəhbər şəxslərin qəbul etdikləri qərarlardan və onların informasiya ilə təmin olunma səviyyəsindən asılıdır. Burada informasiya ilə təmin olunma səviyyəsi dedikdə, cari və gələcək dövrdə müəssisə, idarə və təşkilatın mövcud maliyyə vəziyyətinin təhlil olunması ilə əlaqədar yaranmış informasiya başa düşülür. [31. Səh. 312]

Fəaliyyət növlərinin, satış bazarının və sərbəst qiymətin əmələ gəlməsinin nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlarda bu sahələrə nəzarət edən departamentlərin qarşısında dayanan vəzifələri artırmış olur.

Menecerlərə və rəhbərlərə zəruri informasiyalar lazım olur ki, yuxarıda göstərdiyimiz həmin informasiya bazası əsasında düzgün idarəetmə qərarları çıxara bilsinlər. bu qərarların böyük bir qismi satışın həcmi, məhsulların qiyməti, bazarda həmin məhsula olan tələb-təklifin ölçülməsi, istehsal olunmuş məhsulun bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin ölçülməsi haqqında olur. Məhz bu nəzarəti həyata keçirtmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlar müvafiq struktur orqanlarını yaradırlar. Xərclərin maliyyə nəzarəti və idarəedilməsi də sırf bu məqsədə xidmət edən və müəssisə rəhbərinin göstərişlərinə müvafiq olaraq yaradılan Ç müəssislərdə maliyyə və pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti həyata keçirən, xərclərin struktunu və formalaşma mənbəyini təhlil edən, xərclərin gəlir gətirmə baxımından analizini həyata keçirən, cari və gələcək dövrlərdə mənfəət səviyyəsini ölçən və bu funksiyalarla bağlı bütün informasiyanı rəhbər şəxslərə ötürməli olan nəzarət orqanıdır.

Müəssisə, idarə və təşkilatların informasiya bazasının əsası kimi maliyyə uçotu bütün səviyyələrdə operativ informasiya ilə təmin edənləri qane etmir və mürəkkəb və müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması və əlaqələndirilməsi üçün tam və dolğun informasiyalar yaratmır.

Belə mövcud şəraitdə mühasibat uçotunun və maliyyə sisteminin müstəqil sahəsi kimi idarəetmə uçotu yaradılır.

İdarəetmə uçotunun ən əhəmiyyətli vəzifəsi istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi üçün lazımi zəruri informasiyalı hazırlamaqdan ibarətdir. Bunun son nəticəsində isə idarəetmənin özünü belə optimallaşdırmaq mümkün olur.

İdarəetmə uçotu həyata keçirilərkən iki əsas istiqamət daha dərinlən öyrənilir. Həmin istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir: [16. Səh.387]

- ✓ Tam maya dəyərinin müəyyən edilməsi və bu maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətinin bazarda formalaşması və son nəticədə əldə olacaq mənfəətin səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- ✓ Məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin müəyyən olunması və bunun əsasında marjinal gəlirin müəyyən edilməsi. Burada məhdudlaşdırılmış maya dəyəri dedikdə istehsal xərclərini azaltmaq nəticəsində məhsulun keyfiyyətinin bir qədər zəifləməsi və nəticədə məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin yaranması başa düşülür. Marjinal gəlir isə tam maya dəyəri nəticəsində istehsal olunmuş məhsulun satışı nəticəsində əldə olunmuş gəlir ilə məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətləri arasındakı fərqdən əmələ gələn gəlir.

Qeyd etdiyimiz birinci istiqamət istehsal olunmuş məhsulların maya dəyərinin idarə edilməsini təmin edir, ilk növbədə istehsala çəkilmiş məsrəflərə nəzarəti həyata keçirir və səmərəli uçotun aparılmasına şərait yaratmış olur. İkinci istiqamətin öyrənilməsi isə məhsulun keyfiyyətinin nisbətən aşağı salınması nəticəsində məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərini formalaşdırır və istehsal olunmuş məhsulun bazarda daha ucuz qiymətə realizəsini təklif edir. Lakin bu hal kifayət qədər riskli xarakter daşıyır. Belə ki, əhali və qeyri-əhali qrupları məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunan və keyfiyyəti tam maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsullardan geri qalan hər hansı məhsulu, işi və xidməti almaq imtina edə bilər və bu halda müəssisə, idarə və təşkilat zərərə işləmiş ola bilər. Odur ki,

idarəetmə uçotunun düzgün aparılması hansı hallarda iqtisadi səmərə verə biləcəyini ifadə edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatın istehsal prosesindəki yeganə xərci istehsal olunan məhsulun maya dəyəri deyildir. Belə ki, məhsulun istehlakı mərhələsində də xərc tələb olunur. İstehsal olunmuş məhsulun asanlıqla realizə olunmasını təmin etmək məqsədilə əlavə və gözlənilməyən xərclər də yarana bilər. qeyd olunan belə əlavə xərclər satış üzrə xərclərə aid edilir. Məsələn, müəssisə tanınmamış məhsul istehsal edir. Məhsul bazarda kifayət qədər tanınmasa belə keyfiyyətlidir. Lakin istehsal olunan bu məhsul bazarda tanınmadığı səbəbindən özünə alıcı kütləsi toplaya bilmir və satış realizə oluna bilmir. Bu halda marketing və satış departamentlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində məlum olur ki, burada əsas məsələ istehsal olunmuş məhsulun tanıtımının- reklamının həyata keçirilməsidir.

Satışla əlaqədar yaranan xərclərin içində tanıtım-reklam xərcləri kifayət qədər çoxluq təşkil edir və bu xərclər məhsulun maya dəyərində aid edilmir. Bu halda reklama görə çəkilmiş xərclər müəssisə, idarə və təşkilatın gəlirindən silinən xərc kimi hesaba oturur. [17. Səh. 412]

İstehsal prosesində istehsal olunmuş məhsulun tanıtımına və ya reklamına bazarda tələbat böyük olduğu üçün reklam xərcləri də böyük rəqəmlərlə ölçülür. Bununla yanaşı, müəssisə rəhbərliyi həmin xərci ödəməyə razıdır ki, istehsal etmiş məhsulu asanlıqla realizə edə bilsin. Məhsul bazarda tanındıq və özünə kifayət qədər alıcı kütləsi topladıqdan sonra artıq bu tipli reklam xərclərinin səviyyəsi də azalmış olur.

Satışla bağlı yaranmış xərclərdən biri də istehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılma xərcləridir. Bu xərclərin özəyində çatdırılma xidmətini təmin edən əməkdaşların əmək haqqları, nəqliyyatın amortizasiya xərcləri, zəruri yanacaq xərcləri və s. dayanır. Bu xidmətin göstərilməsi bazarda müştəri məmnunluğunu artıran ən əsas elementlərdən biridir.

Deməli onda, yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satışı xərclərinin

özəyində istehsalla bağlı xərclər kimi məhsulun maya dəyəri, satış xərci kimi isə reklam, nəqliyyat və bu tipli digər xərclər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə nəzərə alınmasının ən əhəmiyyətli vəzifəsi məhz istehsalla və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması nəticəsində istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və son nəticədə daha çox qazanc əldə olunmasına şərait yaratmaqdır. Bu səbəbdən də dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satış xərclərinin idarə edilməsinin əsas perspektiv istiqamətlərini əsasən, aşağıdakı müddəalar təşkil etməkdədir. [17. Səh. 441]

- ✓ İstehsal olunan məhsulun mövcud keyfiyyətini saxlamaq şərtlə maya dəyərinin aşağı salınması istiqamətdə tədbirlər planı işləyib hazırlamaq və onların həyata keçirilmə mexanizmini müəyyən edərək rəhbərliyə bu barədə məlumat vermək.
- ✓ İstehsal olunan məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin düzgün təhlili aparmaq və bu şərtlər daxilində bazarda həmin məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun realizə olunması səviyyəsini əhatəli və detallı tədqiq etmək;
- ✓ Məhsulun istehsaldan sonrakı satış xərcləri içərisində tanıtım-reklam xərclərini müəyyən etmək və məhsulun bazarda uzunmüddətli və daimi tanınmasını təmin edəcək layihələr işləyib hazırlamaq və onları həyata keçirtmək
- ✓ İstehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması ilə bağlı yaranmış xərclərinin quruluşunu və strukturunu müəyyən edərək xərcləri ola bildiyi qədər azaldılmasını təmin etmək.

Yalnız yuxarıda göstərilən perspektiv istiqamətləri idarə etməklə ən azı xərclə daha yüksək keyfiyyətə malik məhsul buraxılışına nail olmaq olar və bu məhsulların bazarda asanlıqla realizə olunmasının təmin etmək olar.

3.3. Müəssisələrdə dividend siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd istehsal və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması sayəsində istehsal səmərəliliyinin artırılmasını, xərclərə qənaət olunmasını və daha çox mənfəət əldə edilməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə, dövlət müəssisələri və qurumlarında xərclərin maliyyə idarəetməsini təşkil etmək, onların perspektiv istiqamətlərini üzə çıxartmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müəssisə, idarə və təşkilatlardakı maliyyə menecmenti mexanizmi hansı üsul və vasitələrlə xərclərin azaldılmasına və uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə daha çox fayda əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət mexanizmidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün istehsal etdikləri məhsulun maya dəyərini aşağı salınması və bununla bağlı olaraq resursların, vəsaitlərin müəyyən olunması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də maliyyə menecmenti həmin xərclərin idarə olunması məsələsini həll edən bir mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır.

İqtisadi məzmununa görə xərclər iqtisadi elementlər ilə kalkulyasiya maddələri üzrə olmaqla iki qrupa bölünür.

İqtisadi elementlər üzrə xərclərər aşağıdakılar daxildir: [18. Səh. 284]

- ✓ Geri qaytarılan materialların dəyəri çıxılmaqla material məsrəfləri;
- ✓ Əməyin ödənişi üzrə olan məsrəflər;
- ✓ Sosial sığortaya ayrılmış köçürmələr;
- ✓ Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası;
- ✓ Digər xərclər.

Məhsulun maya dəyərini daha dəqiq hesablanması xərclərin kalkulyasiya üzrə təsnifləşdirilməsi nəticəsində həyata keçirilir. Kalkulyasiya maddəsi, daha doğrusu, xərc maddəsi ayrı-ayrı məhsulun yaxud da bütün məhsul buraxılışının maya dəyərini formalaşdıran müəyyən növ xərclər hesab olunurlar. Xərclər kalkulyasiya maddəsi üzrə aşağıdakı qruplara ayrılır: [28.səh. 241]

- ✓ Xammal və materiallar;

- ✓ Satıla bilən tullantılar. Bu vaxt satılmış tullantılar nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər xərclərdən silinir.
- ✓ Yarımfabrikatlar, alınmış məhsullar və kənar müəssisələrin istehsal xərcləri daşıyan xidmətləri;
- ✓ Texnoloji məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi məqsədilə yanacaq ilə enerji;
- ✓ İstehsalat sahəsində çalışan işçilərin əmək haqqları;
- ✓ Sosial köçürmələr;
- ✓ İstehsalın öyrənilməsinə və hazırlanmasına çəkilmiş xərclər;
- ✓ Ümumistehsalat xərcləri;
- ✓ Ümumtəsərrüfat xərcləri;
- ✓ Zay məhsul istehsalı nəticəsində əmələ gəlmiş itkilər;
- ✓ Digər istehsalat məsrəfləri.

Yuxarıda qeyd olunan xərc istiqamətləri məhz məhsulun maya dəyərində əks olunan əsas xərclər hesab olunur. Xərclərin maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri məhz yuxarıda qeyd olunmuş xərc istiqamətlərini azaltmaq və bunun nəticəsi olaraq məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq və son məntiqi nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və daha çox mənfəət əldə etməsinə şərait yaratmaqdır. Deməli onda, müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin ən əsas perspektiv vasitələrindən biri məhz məhsulun istehsal xərclərinin və ya maya dəyərini azaldılmasına xidmət edəcək strategiyaların hazırlanmasını təmin etməkdir.

Yekcinslik dərəcəsinə görə xərclər birelementli və kompleks xərclərə bölünür. Birelementli xərclər dedikdə, bircinsli iqtisadi elementlərdən təşkil olunmuş xərclər başa düşülür. Kompleks xərclər dedikdə isə, müxtəlif iqtisadi element qruplarını birləşdirən xərclər başa düşülür. Məhz müəssisə, idarə və təşkilatlarda yaradılmış xərclərin maliyyə menecmenti mexanizminin istehsal səmərəliliyinin artırılmasında ikinci əsas vasitə yekcinslilik baxımından xərclərin azaldılmasını təmin etmək və daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda əldə etməkdir. [20. Səh. 146]

Yuxarıdakı paraqraflarda da qeyd etdiyimiz kimi, istehsalın həcminə münasibətdə istehsal xərcləri dəyişən və sabit xərclərə bölünür. Dəyişən xərclər

dedikdə, istehsalın həcmi dəyişən zaman ona mütənasib dəyişən xərclər başa düşülür. İstehsal artdıqca bu xərclər də artır. İstehsal prosesi azalanda isə bu xərclər azalır. Sabit xərclər isə istehsalın həcmindən asılı olmadan daim sabit qalan, dəyişilməyən xərclərdir. Bu tip xərclər istehsal artsa da, azalsa da heç zaman dəyişilməyən xərclərdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinə yönəldilmiş siyasətinin əsas vasitələrindən biri də məhz istehsalın həcmnin artdığı bir şəraitdə belə dəyişən xərclərin səviyyəsini qoruyub saxlamaq və mümkün olduğu qədər xərclərə qənaət etməkdir.

Təyinatına görə xərclər texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərcləri olmaqla iki qrupa bölünür. Texnoloji xərclər dedikdə, istehsal prosesi ilə əlaqədar texnoloji proseslərə sərf olunmuş xərcləri nəzərdə tutan xərc məfhumu başa düşülür. İnzibati-təsərrüfat xərci dedikdə isə, istehsal prosesinin baş tutduğu bir şəraitdə təsərrüfatın idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən sərf olunmuş xərclərin mahiyyəti başa düşülür. Müəssisənin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərindən biri də texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərclərini azaltmaq və bunun nəticəsində daha çox qazanc əldə etmək məqsədinin təmin olunmasıdır. [28. Səh. 200]

Məqsədə uyğunluq kriteriyasına görə xərclər istehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərcləri olmaqla iki qrupa ayrılır. İstehsal xərcləri dedikdə, məhsul istehsalı prosesində yalnız və yalnız yararlı məhsul istehsalına sərf olunmuş xərclərin məcmusu başa düşülür. Qeyri-istehsal xərcləri dedikdə isə, istehsalın dayanması nəticəsində yaranmış itkilər, eləcə də zay məhsul istehsalı nəticəsində yaranmış zərərlər və çatışmazlıqlarla əlaqədar formalaşmış xərclərin məcmusu başa düşülür. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə idarə etməsinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı ən əhəmiyyətli rolu məhz istehsal və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması hesabına uzunmüddətli və qısamüddətli istehsal prosesləri ərzində daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda götürülməsini təmin etməkdir. Xüsusən də, qeyri-istehsal prosesi zamanı zay məhsul istehsalı prosesində yaranmış xərcləri azaltmaq və daha çox yararlı məhsul istehsalına nail olmaq maliyyə menecmentinin

qarşısında dayanan ən vacib məsələlərdən, xərclər üzrə maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı əsas istiqamətlərdən biridir.

Maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə xərclər birbaşa (bilavasitə) xərclərə və dolay xərclərə bölünür. Birbaşa (bilavasitə) xərclər dedikdə, ilkin sənədlər əsasında məhsulun konkret bir növünün maya dəyərinə birbaşa daxil olan xərclər başa düşülür. Birbaşa xərclərin əsas xüsusiyyəti odur ki, bütün birbaşa (bilavasitə) xərclər özü-özlüyündə həm də dəyişən xərclərdir. Dolay xərclər dedikdə isə, bir neçə məhsul növünün istehsalına çəkilməmiş xərclərin ümumi məcmusu başa düşülür. Buna ən real əyani misal olaraq istehsalın idarəedilməsi xərcini göstərmək olar. Dolay xərclər xüsusi hesablarda toplanır və müəyyən baza əsasında bölüşdürülərək istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə dolay yolla daxil edilir. Belə xərclərə misal olaraq əmək haqqı, istehsal həcmi xərclərini də misal göstərmək olar. Müəssis. idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin əsas hədəflərindən biri də məhz istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olan birbaşa və dolay xərcləri azaltmaqdır. Çünki məhsulun maya dəyəri bu xərclər əsasında formalaşır. Bu xərclərin azalması avtomatik olaraq məhsulun maya dəyərini də aşağı salacaq. Aşağı maya dəyəri ilə istehsal olunmuş məhsul daha ucuz qiymətə realizə olunur ki, bu da son nəticədə məhsulun bazarda özünə mövqe tutmasına və rəqabət mübarizəsinə hazır olmasına səbəb olur. Deməli onda, maya dəyərini aşağı salınması istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas istiqamət olmaqla xərclərin maliyyə menecmentinin əsasında dayanır. [29. Səh. 201]

Yaranma vaxtına və maya dəyərinə aid olma xüsusiyyətinə görə xərclər cari xərclərə və gələcək dövrü əhatə edən xərclərə bölünür. Cari xərclər gəlir gətirən xərclərdir və cari dövr ərzində məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı yaranıb formalaşan xərclərdir. Gələcək dövrü əhatə edən xərclər isə cari dövrdə sərf olunan, lakin iqtisadi səmərəsinə gələcək dövrdə verən xərclərdir. Belə xərclər cari dövrdə istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olur. Lakin istehsal olunmuş bu tip məhsulların bazarda reallaşdırılması gələcək dövrü əhatə etdiyi üçün gəlirlər sırf gələcək dövrdə formalaşan gəlirlərə aid edilir. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində diqqəti özünə

çəkən əsas vasitələrdən biri də məhz cari və gələcək dövrü əhatə edəcək xərclərin idarə edilməsi prosesidir. Xüsusən də gələcək dövrü əhatə edən xərclər xüsusi nəzarətə götürülür. Çünki bu tip xərclərin iqtisadi faydası gələcək dövrdə baş verəcəyindən iqtisadi tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq üçün bu, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən zəruri məsələlərdən biridir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri də elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması məsələsidir. Çünki elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması çox böyük iqtisadi resurs və maliyyə ehtiyatı tələb edir. Məhz elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması uzunmüddətli istehsal dövrünü əhatə edir. Bu da əsasən, elmi-texniki tərəqqinin yüksək dəyərdə olması ilə ölçülür. Maliyyə resursu tələb etdiyi üçün elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması müəyyən xərc tələb edir. Bu səbəbdən də elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərcləri və onun uzunmüddətli dövrdə verəcəyi gəlirlərin nisbəti xərclərin maliyyə menecmenti tərəfindən əhatəli və detallı şəkildə analiz edilir və qazanılacaq mənfəətin elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərclərini dəfələrlə üstələdiyi hallarda qəbul edilmiş olur. Elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təkan verir, əmək məhsuldarlığını kifayət edəcək qədər yüksəldir, eyni zamanda da işçi qüvvəsini əvəz etdiyindən əmək haqqı kimi dəyişən xərclərin aradan qaldırılmasında çox böyük əhəmiyyətli rol oynamış olur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə yekun olaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin struktunun optimallaşdırılması istiqamətləri aşağıdakılardır: [32. Səh.300]

- ✓ İqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddəsi üzrə xərclərin azaldılmasını təmin edəcək tədbirlər hazırlamaq;
- ✓ Birelementli və kompleks xərclərin azaldılmasına xidmət edəcək fəaliyyət planı müəyyən etmək;
- ✓ Dəyişən xərclərin mümkün olduğu qədər azaldılmasını təmin etmək;
- ✓ Texnoloji xərclərin və inzibati-təsərrüfat xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;

- ✓ İstehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ Birbaşa (bilavasitə) və dolaylı xərclərin azaldılmasını təmin edəcək qərarların qəbul olunması;
- ✓ Cari və gələcək dövrün xərclərinin düzgün təhlili və gələcək dövrdə iqtisadi tarazlığın qorunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması nəticəsində əmək məhsuldarlığının artırılması və xərclərin azaldılması istiqamətlərində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması.

Beləliklə, dediklərimizdən belə qənaətə gələ bilərik ki, müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd istehsal və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması sayəsində istehsal səmərəliliyinin artırılmasını, xərclərə qənaət olunmasını və daha çox mənfəət əldə edilməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə, dövlət müəssisələri və qurumlarında xərclərin maliyyə idarəetməsini təşkil etmək, onların perspektiv istiqamətlərini üzə çıxartmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müəssisə, idarə və təşkilatlardakı maliyyə menecmenti mexanizmi hansı üsul və vasitələrlə xərclərin azaldılmasına və uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə daha çox fayda əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət mexanizmidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün istehsal etdikləri məhsulun maya dəyərini aşağı salınması və bununla bağlı olaraq resursların, vəsaitlərin müəyyən olunması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də maliyyə menecmenti həmin xərclərin idarə olunması məsələsini həll edən bir mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə görülməsi zəruri olan tədbir kimi məhz xərclərin maliyyə nəzarəti ön plana çəkilməlidir. Belə ki, hər bir müəssisənin normal və davamlı fəaliyyətinin əsasını məhz müəssisənin gəlir və xərclərinin obyektiv təhlili tutur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində heç də bütün müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin və gəlirlərin düzgün təhlil olunmaması aktual problemlərə çevrilməkdə həmin müəssisə, idarə və təşkilatların gələcək dövrlərdəki uğurlu fəaliyyətinə kölgə sala bilər. Odur ki, istehsal prosesi başlanmazdan öncə ilk növbədə xərclərin düzgün və əhatəli şəkildə təhlili və proqnozlaşdırılması çox böyük önəm kəsb edir.

Xərclərin maliyyə nəzarətinin və idarədilməsinin əsasında isə əsas xərc mənbələrinin düzgün qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması dayanır. Çünki, dissertasiya işinin paraqraflarında da qeyd etdiyimiz kimi, xərclərin iki əsas növü- gözlənilən və qəfil və ya gözlənilməyən olması müəssisələrin normal fəaliyyətinin qarşısını alan əsas faktorlardan biridir. Gözlənilən xərclərin qarşısını almaq nisbətən asan olsa da, qəfil və ya gözlənilməyən xərclər bir çox hallarda müəssisənin dayanıqlı fəaliyyətinə maneə törədən amil kimi ortaya çıxır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sahəsində xərclərin maliyyə menecmenti və xərclərin idarə olunması çox böyük əhəmiyyətə malik olmaqla müəssisənin bazarda mövqeyinin qorunub saxlanılmasına, rəqabət mühitinə tab gətirməsinə, eləcə də bazarda yeni mövqelər əldə etməsinə səbəb olan amillərdir.

İstehsal səmərəliliyinin artırılması məqsədilə xərclərin maliyyə menecmenti sahəsinin təkmilləşdirilməsi münasibətilə aşağıdakıları təklif edirəm:

- Müəssisənin istehsal fəaliyyətində qarşıya çıxacaq xərclər içində qəfil və ya gözlənilməz xərclərin düzgün təhlilinin aparılması, bu xərclər ortaya çıxdıqda müəssisənin bu xərclərə qarşı “immunitetini” formalaşdırmaq;

- İstehsalın səmərəliliyini artırmaq və əlavə xərclərə qənaət etmək məqsədilə uzunmüddətli istehsala elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi;
- İstehsal xərclərinin strukturunu düzgün müəyyənləşdirməli, keyfiyyətin qorunması şərtilə məhsulun maya dəyərini aşağı salacaq texnologiyaların tətbiqi və ya zəruri olmayan məsrəflərə qənaət edilməsi;
- Maliyyə menecmentinin bir tam olaraq fəaliyyətini təmin etmək, müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə şöbəsi ilə yanaşı maliyyə nəzarəti və ya maliyyə menecmenti şöbələrini yaratmaq, bu sahəyə peşəkar mütəxəssisləri cəlb etməklə dinamik inkişafa nail olmaq;
- Maliyyə menecmentini dərinlən bilən və bu sahədə uzunömürlü fəaliyyət göstərə bilən kadr hazırlığını təmin etmək.

Maliyyənin düzgün təhlili həm ayrı-ayrılıqda götürülmüş müəssisə, idarə və təşkilatlar, həm də bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında əmək maddi və maliyyə resurslarının səmərəli və iqtisadi səmərə verə biləcək bölüşdürülməsini təmin edən anlayışlardan biridir. Məlumdur ki, hər bir iqtisadi resurs məhdud həcmdədir və qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd məhdud iqtisadi resurslardan tam səmərəli istifadə olunsun və son nəticədə iqtisadi resursların səmərəli bölgüsü hesabına müəssisə, idarə və təşkilatlar dayanıqlı fəaliyyət göstərə bilsinlər.

Maliyyə menecmenti çox sürətlə dəyişikliyə məruz qala bilər. Odur ki, uğurla aparılmış siyasətin özəyində məhz mütəmadi olaraq maliyyə aktivlərinin, pul vəsaitlərinin və pul axınlarının idarə olunması, onların hərəkət mexanizmi təhlil edilməli, xərc istiqamətləri düzgün müəyyən olunmalı, ehtiyat gəlir mənbələri mütəmadi olaraq araşdırılmalı, gəlir və xərclərin düzgün proporsiyasını təmin etmək kimi çox mühim əhəmiyyət kəsb edən amillər dayanır.

İstehsal prosesinin səmərəliliyinin əsasında dayanan xərclərin maliyyə idarəetməsinin əsasını qoymaq üçün müəssisə, idarə və təşkilatlar kifayət qədər büdcə ayırmalı və bu sahədə kadr islahatını həyata keçirməli və bu sahəyə qoymuş olduqları kapitalın bəhrəsini gələcək dövrlərdə görməlidirlər. Bu sahəyə xarici mütəxəssislərin cəlb olunması yerli kadr bazasının zəif olması səbəbindəndir. Odur ki, bu sahədə

boşluğu aradan qaldırmaq zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu zərurəti tam təmin etdikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların uğurlu və davamlı fəaliyyətindən söhbət gedə bilər.

Hər müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi, mürəkkəb bazar konyukturasi şəraitində digər müəssisələrlə rəqabətə girə bilməsi və bu rəqabətdə üstünlüyünü təmin etməsi həmin müəssisənin düzgün idarəedilməsindən asılıdır.

Müəssisələrin düzgün idarə edilməsi müəssisə rəhbərinin göstərişləri əsasında düzgün strategiyanın seçilməsindən və işçilərin bu strategiya ilə ayaqlaşmasından başlayır. Hər bir müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsi üçün ilkin və yeganə amil məhz müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yaradılması və bu səmərəliliyin qısamüddətli dövrü deyil, uzunmüddətli dövrü əhatə etməsidir.

Müəssisənin istehsal səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müəssisə, idarə və təşkilatlar müəssisənin istehsal və digər xərclərini proqnozlaşdırmalı və bu xərclərin tənzimlənməsini və düzgün idarə edilməsini müəyyən etməlidirlər. Qəbul olunmuşdur ki, müəssisənin düzgün və uzunömürlü fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsi və özünü saxlama qabiliyyətini təmin etmək üçün müəssisə gəlirlilik baxımından üstün mövqeyə malik olmalıdır. Müəssisənin gəlirli fəaliyyət göstərməsinin əsasında isə düzgün investisiya siyasəti mühim rol oynayır. Bunun üçün müəssisə gəlir gətirən prioritet sahələri müəyyən etməli və investisiyanı məhz bu sahələrə yönəltməlidir. Burada da qarşıya çıxan əsas amil yenə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün aparılması siyasətidir. Çünki qabaqcadan proqnozlaşdırılmış gəlirlər xərcləri üstələməli və son nəticədə mənfəət əldə olunmalıdır. Yalnız bu halda müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətindən söhbət gedə bilər. Bu baxımdan mövzu kifayət qədər aktualdır və dissertasiya işinin mövzusu seçilməklə müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi mexanizmini və xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlil olunmasına xidmət etmək məqsədi daşıyır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkili xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, onların idarə olunması və müəssisə, idarə və təşkilatın

son nəticədə rentabelli fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövrdə rəqabətə tab gətirə bilməsi zərurətindən meydana gəlir. Maliyyə menecmenti dedikdə, adından görüldüyü kimi müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi başa düşülür. Qeyd olunan məsələ kənardan nə qədər sadə və bəsit görsənsə də, əslində müəssisənin davamlı fəaliyyətinin özəyini təşkil etdiyindən kifayət qədər dərin və kompleks yanaşmanı tələb edən anlayışdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə qərarlarını seçib hazırlayan insanları əlaqələndirən resurslar dayanır. Maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz həmin maliyyə resurslarının düzgün idarəedilməsi və son nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə müvazinətinin saxlanmasını təmin edir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilməsinə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institusional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Burada institusional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fon və valyuta birjalrı, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1996
2. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1996
3. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1995
4. “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 22 iyul 1994-cü il. №857
5. T.Hüseynov. “Firmanın iqtisadiyyatı”. 2009
6. T.Ə.Hüseynov. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. 2005
7. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” 2007.
8. T.Quliyev. “Menecmentin əsasları”. Bakı-2001
9. V.Niftullayev. “Sahibkarlığın əsasları”. Bakı-2002.
10. Ə.M.Cavanşir. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. 2014.
11. A.S.İsayev. “İstehsalın təşkilinin əsasları”. 2009.
12. R.N.Quşani, T.T.Qurbanova. “Maliyyə nəzarəti və audit”. Metodiki göstəriş. Bakı-2013
13. M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-2010.
14. N.Qriqori Mənkycy. “Ekonomiksin əsasları”. Bakı-2010
15. Джемс К., Ван Хорн, Джон М. Вахович. Основы финансового менеджмента – М: ООО «ИД Вильямс», 2006.
16. Фролова Т.А. «Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия». 2006
17. Ковалев В.В. Курс финансового менеджмента. Учебник. - М.: ТК Велби. Прооспект, 2008.
18. Бальжинов А.В., Михеева Е.В. «Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия». 2003
19. Герасимов Б.И., Коновалова Т.М., Спиридонов С.П., Саталкина Н.И. «Комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации». 2008
20. Лытнев О.А. «Основы финансового менеджмента». 2000

21. Садыгов М.М., Зейналов В.З., Садыгова Г.М. Рыночная экономика: финансы и налоги. Баку, 2001 г.
22. В.С. Карелин. Финансы корпораций. Учебник, Москва, 2005 г.
23. А.Ф. Ионова, Н.Н. Селизнева. Финансовый анализ. Москва, 2008 г.
24. И.Л. Юрзинова, В.Н. Нетзамайкин. Финансы организаций. Учебное пособие. Москва, 2004 г.
25. Дж. К. Ван Хорн. Основы управления финансами. Москва, Финансы и статистика, 2003 г.
26. Финансы. Учебник. Под ред. Г.Б. Поляка. Москва, 2003 г.
27. Финансы. Под ред. Грязновой А.Г. Москва, 2012 г.
28. I.M. Pandey. "Financial Management". 2010
29. Glen Arnold. "Corporate Financial Management". Fifth Edition. Paperback-2012
30. Arthur J. Keown. "Financial Management. Principles and Applications". 2001
31. Jeff Madura. "International Financial Management". 13th Edition. 2017
32. Alan C. Shapiro. "Multinational Financial Management". 10th Edition. 2017
33. Charles E. Menifield. "The Basics of Public Budgeting and Financial Management: A Handbook for Academics and Practitioners". 2016
34. John Tennent. "The Economist Guide to Financial Management". 2nd Edition. 2014
35. Robert C. Higgins. "Analysis for Financial Management". 10th Edition. 2015
36. S.B. Block, Geoffrey A. Hird, Bartley Danielson. "Foundation of Financial Management" 16th Edition. 2016
37. R.A. Hill. "Strategic Financial Management". 1 Edition. 2009
38. Khan & Jain. "Basic Financial Management". 2005
39. Maliyyə. <https://az.wikipedia.org/wiki/Maliyy%C9%99>
40. Maliyyə menecmentinin məzmunu və məqsədi. https://www.finansist.az/upload-files/Maliyy_menecmenti.pdf
41. Maliyyə menecmentinin əsasları.
https://www.muhasib.az/Maliyye/maliyye_esas.php
42. İstehsal xərcləri.
https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0stehsal_x%C9%99rcl%C9%99ri

43. Məsərəflər, xərclər və maya dəyəri. <https://muhasib.az/Muhasibat/mesref/mesref1.php>

44. Maliyyə nəzarəti.

https://az.wikipedia.org/wiki/Maliyy%C9%99_n%C9%99zar%C9%99ti

XÜLASƏ

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə görülməsi zəruri olan tədbir kimi məhz xərclərin maliyyə nəzarəti ön plana çəkilməlidir. Belə ki, hər bir müəssisənin normal və davamlı fəaliyyətinin əsasını məhz müəssisənin gəlir və xərclərinin obyektiv təhlili tutur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində heç də bütün müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin və gəlirlərin düzgün təhlil olunmaması aktual problemlərə çevrilməkdə həmin müəssisə, idarə və təşkilatların gələcək dövrlərdəki uğurlu fəaliyyətinə kölgə sala bilər. Odur ki, istehsal prosesi başlanmazdan öncə ilk növbədə xərclərin düzgün və əhatəli şəkildə təhlili və proqnozlaşdırılması çox böyük önəm kəsb edir.

Xərclərin maliyyə nəzarətinin və idarədilməsinin əsasında isə əsas xərc mənbələrinin düzgün qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması dayanır. Çünki, dissertasiya işinin paraqraflarında da qeyd etdiyimiz kimi, xərclərin iki əsas növü- gözlənilən və qəfil və ya gözlənilməyən olması müəssisələrin normal fəaliyyətinin qarşısını alan əsas faktorlardan biridir. Gözlənilən xərclərin qarşısını almaq nisbətən asan olsa da, qəfil və ya gözlənilməyən xərclər bir çox hallarda müəssisənin dayanıqlı fəaliyyətinə maneə törədən amil kimi ortaya çıxır.

ABSTRACT

Financial control of expenditure should be emphasized as a necessary measure to increase productivity in enterprises, institutions and organizations. Thus, the basis of normal and sustainable operation of each venture is the objective analysis of the entity's income and expenses. In the modern market economy, the fact that not all the enterprises, institutions and organizations have a correct analysis of costs and revenues can shake the successful work of those enterprises, institutions and organizations in the future. That is why, first and foremost, accurate and comprehensive analysis and forecasting of costs is of great importance before the start of the production process.

On the basis of financial control and management of expenditure, it is based on the correct estimation and forecasting of key costs. Because, as mentioned in the paragraphs of the dissertation work, two major types of expenditures-one expected and sudden or unexpected-are one of the key factors that prevent the normal operation of enterprises. While anticipated costs are relatively easy to avoid, sudden or unexpected expenses often emerge as factors that hamper the enterprise's sustainable functioning.

РЕЗЮМЕ

Финансовый контроль над расходами следует подчеркнуть как необходимую меру для повышения производительности труда на предприятиях, в учреждениях и организациях. Таким образом, основой нормального и устойчивого функционирования каждого предприятия является объективный анализ доходов и расходов предприятия. В современной рыночной экономике тот факт, что не все предприятия, учреждения и организации имеют правильный анализ затрат и доходов, может потрясти успешную работу этих предприятий, учреждений и организаций в будущем. Поэтому, в первую очередь, точный и всесторонний анализ и прогнозирование затрат имеет большое значение перед началом производственного процесса.

На основе финансового контроля и управления расходами он основан на правильной оценке и прогнозировании ключевых затрат. Потому что, как упоминалось в параграфах диссертационной работы, два основных вида расходов - один ожидаемый, неожиданный или неожиданный - являются одним из ключевых факторов, препятствующих нормальной работе предприятий. Хотя ожидаемых затрат относительно легко избежать, внезапные или неожиданные расходы часто возникают как факторы, которые препятствуют устойчивому функционированию предприятия.